З МИНУЛОГО УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЄВГЕН КРАМАР

STUDIES FROM UKRAINE'S HISTORY

By

YEVHEN KRAMAR

Compiled by Petro Yakubyak

(In Ukrainian)

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers,
Smoloskyp, Inc.
Toronto-1984-Baltimore

ЄВГЕН КРАМАР

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Упорядкував Петро Якуб'як

Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Торонто-1984-Балтимор

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

Євген Крамар
ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Упорядкував Петро Якуб'як

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 46
Обгортка роботи Лесі

STUDIES FROM UKRAINE'S HISTORY
By Yevhen Kramar
Compiled by Petro Yakubyak
Cover designed by Lesya

ISBN: 0-914834-52-5
Library of Congress Catalog Card Number:
83-51808

Published By V. Symonenko Smoloskyp Publishers,
Smoloskyp, Inc.
A non-profit organization

SMOLOSKYP
P.O. Box 153 Station 'T'
Toronto, Ontario, M6B 4A1
CANADA

SMOLOSKYP
P.O. Box 561
Ellicott City, Md. 21043
USA

Typesetting by Ukraprint
Printed and bound in the United States of America

Євген Крамар

Про «Дослідження з історії України»

Даємо українському читачеві важливий твір, збірку статтей історика, дослідника і юриста з України Євгена Крамара — «Дослідження з історії України» (назву цю дало Видавництво).

Автор цих статтей, як історик, для закордонного українця майже невідомий. Зате його праці опубліковані в Україні, Польщі, Югославії, Болгарії, чим він здобув собі визнання, як спеціяліст і знавець невідомих або маловідомих епізодів у нашій історії. Цілий ряд історичних тверджень і гіпотез він оспорює або й заперечує і на підставі своїх досліджень, широкого знання, намагається кинути світло на ту чи іншу історичну подію, яка дуже часто залишалася поза увагою наших вчених.

У цьому збірнику опубліковано такі статті Є. Крамара «Живий хозарський слід на Україні», «Гагаузький етюд», «Цигани», «Чому князь Всеслав полоцький гасав вовком?», «З допомогою тотемічного ключа», «Повість временних літ», «Дещо з генеалогії назви „козак"», «Справа Кочубея й Іскри», «Славетна українка в султанському дворі», «Маловідомий епізод з життя і творчости Івана Франка».

Сам перелік заголовків у цьому збірнику свідчить, що Євген Крамар незвичайна людина і що поле його зацікавлень дуже щироке. Точність і конкретність вислову в коротких статтях, які увійшли до цього збірника, заохотять напевно не одного історика, зокрема з молодшої ґенерації зацікавитися тим чи іншим епізодом у нашій історії і поширити дану ділянку докладнішими дослідженнями.

З опублікованих статтей читач побачить, як Євген Крамар робить мітологічні, мовні, археологічні і літературознавчі «розкопи» і як формою свого викладу він може зацікавити не лише колеґу-дослідника, але й звичайного читача.

Кілька слів про автора.

Євген Крамар народився 18 лютого 1933 р. в с. Приозерному (кол. Псари) Івано-Франківської обл. Початкову освіту здобув у рідному селі. В 1947 р. вступив до районної середньої школи. У 1950 р. закінчив десятирічну в с. Болотня Львівської обл. і того ж року вступив на юридичний факультет Львівського університету. У 1952 р. переїхав до Дрогобича, де вступив на І-ий курс місцевого Педагогічного інституту. У зв'язку з різними труднощами, того ж року він виїхав в Томську обл., де працював до літа 1953 р. на лісозаготівлях. Повернувшись на Україну, він знову вступив на юридичний факультет Львівського університету, який закінчив з відзначенням в 1956 р. Після закінчення високої освіти його послали в Молдавію, де він працював слідчим у прокуратурі Флорештського р-ну. У 1958 р. був прийнятий аспіраном Інституту філософії АН СРСР, але продовжувати там навчання йому не пощастило. У тому ж році влаштувався на працю в Молдавській колеґії адвокатів. Працював адвокатом в Глодянах і завідуючим юрисконсультацією в Тараклії. В 1960 р. перейшов до Одеської колеґії адвокатів, звідки його направили на роботу адвокатом Тарутинської і

Татарбунарської юрисконсультації. У 1967 р. переїхав на Волинь, де працював юристом у м. Горохові, будучи членом Волинської колеґії адвокатів.

Дружина Є. Крамара Марія працювала у 1960-их роках секретарем суду в Татарбунарах Одеської обл. Вони одружилися у 1968 р. і у них троє дітей — Ігор-пасинок (1959 р. народження), Леся (1970 р. нар.), і Мирослав (1974 р. нар.).

Працюючи адвокатом, Євген Крамар постійно цікавився старовинною історією України і її національних меншин. Багато подорожував і при тій нагоді придбав велику кількість краєзнавчого матеріялу. Крім російської мови, знає мови польську, молдавську (румунську), німецьку і болгарську, що уможливлювало йому доступ та користування різними іншомовними джерельними матеріялами. Свої історико-дослідницькі праці друкував у київському журналі «Дніпро» і львівському «Жовтні», а також в українських виданнях, які появляються в Польщі й Югославії. У 1978 р. у «Нашій культурі» (додаток до газети «Наше слово», Варшава) появилася його довша історична розвідка «Могили розповідають», а в 1982 р. «Дмитро Вишневецький в історії України». У 1981 р. з нагоди 1300-річчя утворення Болгарської держави В-во «На отчествения фронт» видало 8-ми томник літопису «България и народите на Съветския Съюз през вековете». У восьмому томі цього видання опубліковано статтю Є. Крамара «Про зв'язки між східним і південним слов'янським племенем „Сівери"». Крім багатьох болгарських авторів (один із авторів є член Політбюра ЦК КПБ Цола Драгойчев) у цьому виданні опубліковано статті шести радянських славістів і істориків.

У 1983 р. Євген Крамар жив із своєю сім'єю в с. Горохові на Волині.

Цю збірку Євгена Крамара упорядкував Петро Якуб'як і він додав до неї іменний покажчик.

Українське В-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка

ЖИВИЙ ХОЗАРСЬКИЙ СЛІД НА УКРАЇНІ

Серед маленьких народностей сучасної України чи не найбільш цікаві караїми. Перепис 1979 р. зафіксував їх на Україні в Кримській області, однак розпорошено трапляються вони й на Одещині, в Волинській та Івано-Франківській областях. Нечіткий караїмський слід можна знайти і в с. Кукизові на Львівщині. Теперішня Госпітальна вулиця в Дніпропетровську колись була Караїмська (Торгова) — напевно там жили караїми. Більше ніж на Україні є їх в Литві, а поза СРСР живуть вони також у Польщі. Статистика віщує цій міні- народності сумну етнічну долю. За переписами 1959, 1970 і 1979 р. чисельність караїмів у СРСР була відповідно така: 5,7 тис.; 4,5 тис.; 3,341 в тому на Україні — 3,301; 2,6 тис.; 1,151. І до того, за останнім переписом в СРСР лише 535 осіб назвали караїмську мову своєю рідною, натомість 2,713 — російську,[1] а на Україні відповідно 91 та 1,049 осіб.[2] Якоїсь своєї громадсько-культурно-релігійної інституції караїми в СРСР не мають (в Польщі вони об'єднані в релігійний союз).

Переважна більшість караїмської народности живе саме в СРСР, тому важко погодитися з думкою, ніби в світі усіх караїмів, включаючи єгипетських і турецьких є майже 12 тис.[3] Тут не обійшлося без перебільшення, пов'язаного з нечіткістю самого поняття «караїми».

---

[1] «Вестник статистики», No. 7, 1980.

[2] «Вестник статистики», No. 6, 1980.

[3] Encyklopedja powszechna, PAN, т. 2., W. 1974, стор. 414.

Цей термін має два значення: етнічне й релігійне. Українські, литовські, польські караїми — це одна народність, що свого часу зформувалася в Криму. Етнічно, мовно й історично вони не тотожні єгипетським, турецьким чи ще якимсь караїмам. Караїми поза Україною, Литвою й Польщею — не окрема народність, а євреї-сектанти. Правда, і в перших і в других однакова назва і спільна релігія (різновидність юдаїзму) та деякі інші обставини. Через це свого часу навіть дослідники помилково вважали українських, литовських і польських караїмів за євреїв-сектантів («жидівська секта»). Радянські довідкові видання і навіть загальні етнографічні дослідження говорять про караїмів дуже скупо. Більшість різних відомостей про них можна почерпнути з давніших публікацій,[4] звичайно, внісши відповідні поправки.

Сама назва «караїми» походить від давньоєврейського «кара» — письмо (перекладають і як «читці»). У всякому разі йдеться не про якусь особливу грамотність караїмів. Цей термін має релігійне походження. Так в давнину називали євреїв-сектантів, які на відміну від більшости юдеїв визнавали Святе письмо (Старий завіт), але рішуче відкидали Талмуд, тобто тлумачення Святого письма і усну традицію. Годі сказати, чи караїмами назвали цих сектантів євреї-талмудисти, чи вони самі взяли собі таку назву (самоназва така ж — карай). В єврейському середовищі слово «караїм» має насамперед релігійний *зміст* — це той юдей, який визнає лише Святе письмо і не приймає талмуду. Одначе опинившися в інших умовах, цей термін з часом перетворився на етнічну назву.

———

[4] Dziela T. Czackiego, Poznań, 1840, стор. 271; «Об евреях-караимах» — ЖМВД, 1843, кн. 2; А. Скальковський. Опыт статистического описания Новороссийского края, Одесса, 1850, стор. 309-311; Encyklopedja powszechna, т. IV, W., 1863, стор. 51-55; «Жиды-караимы», собщил Венед. М. Площанський — «Литературный сборник, издаваемий Галицко-Русскою Матицею», Льв., 1870, стор. 109-116; Энциклопедический словарь (Брокгауза-Ефрона), т. XIV, 1895, стор. 426-432.

Зародження в юдаїзмі караїмської секти відносять до VIII ст. н.е. і пов'язують з євреєм Ананом бен Давидом, який жив і вчив у підвладній арабам Вавилонії.[5] Натомість інші дослідники (Скаліґер, Тріґлянд, Вольфіюс) початок цієї секти бачили ще до н.е. До речі, свого часу єврей Пробіо вважав, що сам Ісус Христос був з караїмів. За твердженням караїмських діячів, предки караїмів початково мали б називатися собором сина Єгуди, синами Єгуди (від свого вчителя Єгуди бен Таві). Отже згаданий Анан в 50-60-х рр. VIII ст., напевно, дав новий поштовх вже існуючому караїмству. Немає прямих свідчень, коли саме і як караїмство, як юдейська секта, пустило коріння в Криму. Караїмський діяч XIX ст. Авраам Фіркович пояснював так: караїми нібито ще в VI ст. до н.е. дістали Крим від перських царів за допомогу в боротьбі проти скіфів.[6] Однак це надумана, кон'юнктурна версія, замість якої можна запропонувати таке пояснення.

В кінці VIII ст. н.е. під тиском мусулман чимало євреїв з Ірану (Персії) пересилилося до хозарського каганату, держави, яка займала простір від Каспію до Криму. Внаслідок цього євреї заселили цілі квартали хозарських міст, особливо в Криму.[7] За кагана Булана навіть була спроба запровадити в Хозарії юдейську релігію. Наприкінці VIII ст. каган Обадія таки прийняв її, і до нього, за словами відомого арабського автора Масуді, «стали напливати євреї з різних мусулманських країн і з Рума».[8] Звичайно, серед євреїв-переселенців були й караїмські сектанти, адже в інших місцях, скажімо, на Близькому Сході вони зазнавали подвійних утисків: і від мусулман і від своїх євреїв талмудистів[9] — тому й пересели-

---

[5] Encyklopedja powszechna, т. IV, W. 1863; Українська Загальна Енциклопедія, т. 2, Льв.-Станисл.-Колом., стор. 199; М.С. Беленький. Что такое талмуд, М., 1963, стор. 94.

[6] Энциклопедический словарь (Брокгауза-Ефрона), т. XIV.

[7] С.А. Плетнёва. Хозары, М., 1976, стор. 61.

[8] Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1908, вип. XXXVIII, стор. 44.

[9] М.С. Беленький. Зазначена праця, стор. 95.

лися деінде. З листа хозарського кагана Йосифа до єврея Хасдая ібн-Шафрута (сер. X-го ст.) видно, що хозари прийняли єврейську віру талмудистського зразка,[10] але в силу зазначеного між ними, цілком вірогідно, прищепилося караїмство.

Юдейська релігія трималася в Хозарії не сповна два сторіччя, уступивши місце мусулманству. Незабаром і сам каганат розпався, до речі, не без допомоги й київського великого князя Святослава Хороброго. Більшість хозарів згодом щезла в міжетнічному асиміляційному вирі, але частина їх затрималася в гірській місцевості Криму, зберігши юдейську віру. В італійських документах навіть в XVI ст. Крим фіґурував як Хозарія. Доказом існування там юдейської віри свідчить хоч би той факт, що серед тамтейших хозарів в XII ст. було поширене месіянство.[11] Оскільки згодом караїми точно зафіксовані в Криму, то, дивлячись ретроспективно, належить визнати, що серед залишків хозарів там же побутувало й караїмство.

Осередком кримських караїмів було місто-фортеця, яке згодом дістало назву Чуфут-Кале (Джуфт-Кале), тобто «Єврейська фортеця» (напевно від юдейської віри населення). Як відомо, хозари етнічно й мовно належали до тюркських народів. Після розпаду хозарського каганату і ті хозари-юдеї, які залишилися в Криму, зазнали асиміляційного впливу з боку інших народів, зокрема половців, також тюрків. Наслідком цього й стала караїмська народність.

Отже етнічно караїми — це тюрки, найвірогідніше — нащадки хозарів. В тотожності караїмів з хозарами переконує ще й згаданий Фіркович. До речі, караїмський фольклор засвідчує історичний зв'язок караїмів з хозарами.[12] Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркських мов. Вона досить добре досліджена.[13] В ній відрізняють північний

---

[10] П.К. Коковцев. Еврейско-хозарская переписка в Хв., Л., 1932, стор. 97.

[11] С.А. Плетнёва. Зазначена праця, стор. 77, прим. 15.

[12] Народы европейской части СССР, т. II, М., 1964, стор. 837.

[13] W. Radoff. Bericht über eine Reise zu dem Karaimen der westlichen

(тракайсько-пеневезький), південний (луцько-галицький) діялекти і кримську говірку. Окремого караїмського алфавіту немає й не було. Караїми запозичили єврейський алфавіт з додатком латинських і кириличних букв. Караїмська мова репрезентована здебільшого релігійними творами.

Щодо дальшого розселення караїмів з Криму також немає документальних свідчень, однак побутує традиція. Насамперед — версія про переселення їх до м. Галича. В краєзнавстві ще й досі тримається думка, ніби туди з Криму переселив їх князь Данило Галицький. Таку ж версію провів і російський радянський письменник А. Югов у своїх «Світлоносцях» (1946). Однак зазначена версія — чи не пряма фальсифікація, яку у 1838 р. скомпонував керівник караїмів м. Галича й околиць Леонович. В цьому році була опублікована його розповідь про перших караїмських переселенців в Галичі.[14] Ось зміст цієї розповіді.

Десь в 1245 р. князь Данило мав вести переговори з ханом Батиєм, внаслідок чого було укладено угоду про переселення з Криму до Галича частини караїмів для підтримання торгівлі між Сходом і Даниловою державою. З Солхата, Мангупа, Кафи та інших кримських місць до Галича державним коштом мало б прибути 80 караїмських родин. За цією розповіддю, князь Данило нібито дав їм спеціяльну грамоту на певну місцевість в Галичі і на вільну торгівлю в усій Галицько-Волинській державі, зокрема — на торгівлю спиртними напоями.

Gauvernemente — «Bulletin de l'Academie des sciences de St. Petersbourg», 1898, т. 32, No. 2; T. Kowalski. Karaimishe Texte im Dialekt von Troki, Kraków, 1929; A. Zajączkowski. Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaimskiego (narzecze łucko-galickie), Łuck, 1931; його ж Sufiksy imienne i czasovnikowe w języku zachodnio-karaimskim, Kraków, 1932; O. Pritzak. Das Karaimishe — «Philologiae Turcicae Fundamenta», т. 1, Wiesbaden, 1959; К.М. Мусась. Грамматика караимского языка, М., 1964; його ж Караимский язык — «Языки народов СССР», т. 2, М., 1966.

[14] Д. Зубрицкий. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси, М., 1845, стор. 153, прим. 51.

У 1850 р. Леонович у розмові з А. Петрушевичем заявив, що всю цю інформацію він почерпнув з старої книги, яка, за його ж словами, згоріла в 1830 р. Отже Леонович не міг об'єктивно підтвердити свою розповідь. Більше того, в ній рясніють різні неув'язки й просто нісенітниці, які, на думку Петрушевича, свідчать про фальсифікацію. Зокрема:[15]

а) в розповіді і ніби в самій грамоті Данило Галицький має титул Хорватського короля, а його держава названа Хорватією, хоч королівський титул він дістав пізніше, в 1253 р. і ніколи не називався хорватським;

б) в переговорах з ханом Батиєм нібито брав участь і Данилів син, однак тоді він (Лев) був ще малий;

в) у згаданій грамоті, крім Данила, мали б фіґурувати його брат «Васько» та єпископ Петро, тоді як брат завжди і всюди — Василько, а названий єпископ — особа не доведена;

г) говорячи про місце розташування жител перших галицьких караїмів (на березі р. Лукви, по Руській вулиці тощо), Леонович хронологічно й територіяльно переплутав Галич часів Данила з пізнішим Галичем.

Можна додати й таке. Галицько-Волинський літопис мовчить як про зазначені переговори, так і про переселення караїмів. Правда, він розповідає про поїздку (1246 р.) Данила до Батия, але це був лише вимушений принизливий поклін. Після монголо-татарського розгрому 1241 р. Галич занепадає і згодом столицею став Холм — тож якраз і туди належало б переселити караїмів. І взагалі, будь вони в Галицько-Волинській державі вже за Данила, то якось дали б про себе знати ще до кінця XIII ст. чи в XIV, однак тогочасні матеріяли не знають їх тут.

На черзі інша версія, більш поширена й переконлива і

---

[15] О галицких епископах со времен учреждения Галицкой епархии даже до конца XIII века. Сочиненіє Антонія Петрушевича — «Галицький исторический сборник», вип. II, Льв., 1856, стор. 172-177, прим. 78.

пов'язана з литовським князем Вітовтом. За цією версією, десь в кінці XIV ст. Вітовт ходив походом на тоді монголотатарський Крим і примусово привів звідти частину (383 родини) караїмів, яких поселив у Троках (Тракаї), а після чергового походу знов привів їх і поселив у м.м. Луцьку й Галичі.[16]

Належить відразу зробити застереження. Вітовт, звичайно, міг поселити караїмів в Литві, а також в Луцьку, який тоді належав до Литовського великого князівства, але з Галичем, мабуть, було якось інакше, бо це місто входило до Польщі. Сам факт переселення кримських караїмів до Литовського великого князівства ніде прямо не засвідчений — просто така традиція, але, напевно, було якраз так. Є літописне повідомлення, що під час одного свого походу кудись аж під Азов Вітовт привів до Литви татарську орду, частину якої поселив у своєму князівстві, а решту відправив до Польщі.[17] Годі сказати чи були серед тих переселенців і караїми, але в пляні зазначеної переселенської діяльности їх переселення виглядає цілком вірогідно. В літопису цей епізод з татарською ордою фіґурує під 1400 р., однак дата не точна. Що до Литовської держави караїми потрапили тільки з Криму, в цьому не може бути жодного сумніву. Крім іншого, доказом цього може бути й те, що литовські й луцькі караїми в своїх важливих справах підлягали своєму попередньому осередкові — Чуфут-Кале. В місцевих краєзнавчих матеріялах можна натрапити на точну дату, коли Вітовт переселив караїмські родини — 1397 р., однак годі сказати, коли це було насправді. Є відомості, що в 1388 р. цей же Вітовт дав караїмам з м. Трок відповідну грамоту,[18] отже саме переселення було не пізніше. А взагалі і грамота може збити з пантелику, бо караїми названі не прямо, а фіґурують як «жиди». Наступні володарі також займалися караїмами, наприклад Казімір Яґеллончик в 1441 р. За великого князя

[16] Dzieła T. Czackiego, стор. 271.

[17] Полное собрание русских летописей, т. 32, М., 1975, стор. 75.

[18] Энциклопедический словарь (Брокгауза-Ефрона), т. XIV.

Олександра караїмам в литовській державі не поталанило: в квітні 1495 р. їх разом з євреями вигнали, а майно забрали — польський король Ян Альбрехт дав їм притулок у своїй державі. Чи не якраз тоді і тому караїми потрапили до Галичини, зокрема до Галича й містечка Кукизова (теп. с. Кам'янко-Бузького району).

У всякому разі, з наведеної вже розповіді Леоновича випливає, що перші караїмські двори в Галичі були по Руській вулиці. А це, як слушно відзначив А. Петрушевич, відноситься до значно пізнішого часу, коли більшість міста вже займали поляки, а русини-українці — лише руську його частину.

В 1503 р. той же князь Олександер дозволив караїмам повернутися. За Сіґізмунда І (1506-1548) караїми вже добре відомі в Луцьку, хоч, напевно, поселилися там ще чи не за Вітовта. (Перший опис Луцька відноситься щойно до 1545 р.). Перша відома грамота галицьких караїмів відноситься щойно до 1578 р. (ориґінал не зберігся). Польський король Стефан Баторій надав їм право на проживання в Галичі і на безмитну торгівлю всякими товарами, зокрема спиртними напоями. За це кожен караїмський двір мав платити по 1 флорину й 30 грошей податку. Це нововведений статус для караїмів, бо в грамоті є покликання на давній звичай, тобто подібний статус мали караїми й давніше.

За Сіґізмунда І в Литовському великому князівстві між караїми і євреями виник спір: еврейський наставник вимагав, щоб йому підлягали й караїми, проти чого ті катеґорично заперечували. Канцлер Гастольд став на бік караїмів.

Як уже сказано, караїмськими осередками на українських землях були Луцьк, Галич і Кукизів. Кримські караїми перебували у складі Кримського ханства, яке в 1783 р. було приєднане до Російської імперії. Внаслідок розподілу польсько-литовської Речі Посполитої Росії дісталися й тамтешні караїми, а Галицькі й Кукизівські відійшли до Австрійської імперії. В 1831 р. частина Кукизівських караїмів переселилися до Галича, але в насидженому Кукизові десь у 1870 р. їх ще нараховувалося з 250 осіб, там залишався й мікротопонім «караїмський ринок».[19] В Галичі, за описом 1627 р.

---

[19] Венед. М. Площанский. Зазначена стаття; Słownik geograficzny

було 24 караїмські двори,[20] а в 70 рр. XIX ст. їх проживало приблизно 250 осіб.[21] Є їх там трохи і зараз. В Галичі й с. Залукві трапляються караїмські прізвища (Шулимович, Абрагамович). У селі Тробиська (неподалік від Галича) — караїмський цвинтар, мабуть звідти й назва. Ще не так давно найстарший галицький караїм Мойсей Шулимович міг розповісти про історію своєї громади, вів її літопис. Як сталося за останні роки, важко сказати. В Луцьку ще зараз зберігається пам'ятка архітектури — караїмська кенаса (не чинна), більше матеріяльних слідів залишилося в Криму, зокрема в Чуфут-Кале біля Бахчисараю. В 1914 р. Хаджи Сурейя Шапшал організував в Криму, в м. Євпаторії «Карай Батикличі» — Караїмську бібліотеку, де були й музейні речі, але все це згодом розсіялося, пропало.

До 1936 р. в Луцьку двічі на рік виходив караїмський журнал «Карай авазі». 1940 р. у Вільнюсі було відкрито караїмський етнографічний музей, фонди якого в 1946 р. перейшли до історико-етнографічного музею АН Литовської РСР.

Як вже відзначено, українські, литовські й польські караїми в етно-мовному відношенні — це хозарський релікт. В релігійному відношенні вони цікавий феномен, бо належать до юдейської релігії, яка, як відомо, є релігією виключно єврейського народу. Це єдиний випадок, коли юдейська віра прищепилася до іншого народу. Щоправда, це релігійна секта, але все ж юдейська. Головна відмінність караїмів від інших юдеїв, як вже було сказано, заперечення, відкидання талмуду. На цьому ґрунті виникли й закріпилися інші відмінності, які можна приблизно узагальнити так:

а) різниця в деяких обрядах віри, вкляканні, здійманні рук тощо;

Królewstwa Polskiego, т. IV, W., 1883, стор. 854.

[20] Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego, т. III, стор. 17.

[21] Я.Ф. Головацький. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, т. 1, М., 1878, стор. 603.

б) тісніший шлюбний зв'язок між подружжям;

в) інакший порядок визначення кола осіб, які не можуть вступати в шлюб;

г) можливість мати і до 4-х жінок (у юдеїв-талмудистів — моногамія);

д) довше пошанування жінок в зв'язку з пологами чи місячними циклами;

е) інакші святкування;

є) інакший чин обрізання;

ж) відмінності в приписах щодо їжі;

з) інакший порядок читання письма в школі;

и) календарні відмінності;

і) інакший порядок укладу громадського життя.

Караїми не могли бути присутні при смерті свого одновірця. Навіть якщо помирала найближча людина, то караїм, щоб не стати нечистим, залишав її, наймаючи за платню іншу людину, скажімо, єврея-талмудиста, щоб вона була біля помираючого. Якщо ж караїм таки був біля іншого помираючого караїма, то йому належало ретельно очиститися купанням. Після похорону очищалося житло — аж до обстругування стін.

В порівнянні з євреями-талмудистами караїми одружувалися пізніше: чоловіки — в 30-річному, дівчата — в 20 річному віці. Шлюб укладався дуже просто, без показних церемоній, в присутності найближчих родичів і старшин громади, обов'язково зранку.

Громадське судівництво відбувалося просто і швидко. Серед караїмів важко було знайти донощика, не водилося серед них і розбійників. Займалися переважно торгівлею, не цуралися й хліборобства. Одежею майже не відрізнялися від оточуючого населення. Коротко стригли волосся, відпускали бороди. В караїмських звичаях, зрозуміло, були локальні відмінності, було в них дещо спільне і з татарами. Кодексом їх поведінки є книга «Аддерет» — збірник простих приписів; молитви склав їм Аарон в XVI ст. Для ширшої публіки, караїми були просто євреями. Такій помилці сприяли вже зазначені обставини: юдейська віра, хай і окрема секта; єврейський алфавіт; єврейсько-біблійні імена. Кримські та-

тари і турки не відрізняли караїмів від євреїв. Не відрізняло їх також давнє литовське й польське, а згодом — австрійське законодавство. Тим більше не відрізняло їх місцеве українське населення, зокрема козаки. Інакше було в Росії, де євреї були офіційно принижені: на відміну від них в 1795 р. Катерина II звільнила караїмів від подвійного податку. В 1863 р. їм надано повноправний статус підданих Російської імперії (євреям — ні), що було підтверджено й 1881 р.

Ще в Кримському ханстві (з 1734 р.) караїми мали в Чуфут-Кале свою друкарню. Після приєднання Криму до Росії вони розселилися й на побережжя цього півострова, а також в деякі інші міста. В XIX ст. їх центром стало м. Евпаторія, де в 1894 р. для них відкрито Олександрівську духовну школу. В духовному відношенні караїми ділилися на округи, на чолі яких стояли гахами. В молитовних домах були старший і молодший газзани та шамаш. Цих нижчих осіб обирала громада, їх перевіряв на знання гахам і в разі відповідности рекомендував урядовому губернаторові для затвердження.

В Европі караїмами зацікавилися в основному в XVII ст. — тоді Селден описав караїмські звичаї щодо шлюбу, спадкування, судівництва. В кінці цього ж сторіччя Шкупарт написав про караїмів окрему працю. В 1690 р. шведський король Карл XI відрядив до литовських караїмів знавця східних мов Ґустава Перінґера, який склав про них короткий нарис. В 1699 р. лейденський професор Тріґлянд звернувся до караїмів тодішньої Польщі з низкою запитань. Відповіді на них дав Мордехай з Кукизова з участю луцького й галицького караїмських керівників. Ці відповіді з коментарями Вольфіюса в 1714 надруковано в Ляйпцігу під назвою «Natitia Karareorum». Приблизно в 1700 р. Соломон з м. Трок на завдання проф. Пуффендорфа написав «Арпіріон» — нарис караїмських звичаїв.

Євреї-талмудисти дивилися на караїмів як на закоренілих еретиків, докоряли їм невіглаством, небажанням, невмінням писати на релігійні теми тощо. Це не зовсім так. В 1593 р. троцький караїм Ісаак написав «Хіззук Емуна» — полемічний твір проти християн який згодом хвалив Вольтер. Згаданий вже Соломон також писав проти християн і талмудистів. Зарах бен Натан цікавився математикою і фізикою. Сіма-

Іссак Луцький, який переселився до Криму, в 50 рр. XVIII ст. написав декілька творів, в тому й бібліографію караїмського письменства. На початку XIX ст. Ісаак бен-Соломон, гахам з Чуфут-Кале, написав караїмську догматику й працю про календарні вирахування. В першій половині XIX ст. Йосиф-Соломон Луцький, гахам з Евпаторії, коментував твори інших караїмських авторів. Давид з Кукизова — автор літургійних пісень. В 40-50 рр. XIX ст. на різні теми писав Мордехай Султанський з Луцька, гахам в Чуфут-Кале. Соломон Бейм, гахам в Одесі, написав твір «Пам'ять про Чуфут-Кале» (1862 р.). Але найбільш помітний серед караїмських діячів — це Авраам Фіркович, про якого вже згадано. Жив він і працював в Росії, в 1834-1838 рр. написав декілька творів, спрямованих проти євреїв (талмудистів). За завданням державної адміністрації Фіркович здійснив поїздку для збирання давніх караїмських матеріялів, в 1859 р. написав працю «Про походження караїмів». Правильно ототожнив свою народність з хозарами, однак поселив її в Криму ще до появи там хозарів. Йому вдалося переконати уряд, що караїми не причетні до розп'яття Ісуса Христа. І взагалі він від імени всіх караїмів імперії категорично відмежувався від євреїв. Саме завдяки йому російський уряд надав караїмам повноправний статус.

В 1871 р. цей діяч в караїмській справі звертався й до австрійського уряду. Галицькі караїми дали навіть і поета Захарію Абрагамовича (1878-1903). Було опубліковано 12 його віршів, серед них і пісня «Гей, орле, орле».

Так стоїть справа з караїмами, маленькою, цікавою народністю, яка досі живе на землі України.

ГАГАУЗЬКИЙ ЕТЮД

У 1970 р. в СРСР проживало 173,179 гагаузів, з них в Молдавії 138 тис., на Україні (Одеська обл.) 26,784,[1] а решта, понад 8 тис. розподіляється між Запорізькою обл. України, Північним Кавказом, Казахстаном, Середньою Азією. В 1970 р. біля 5 тис. гагаузького населення нараховувалося поза СРСР,[2] в Болгарії, Румунії, а також в Греції, Туреччині. Отже майже вся маса гагаузів зосереджена в межах СРСР, в його крайньому південно-західньому кутку, обмеженому нижніми течіями Дністра, Прута й Дунаю. Це південна частина історико-географічної области Басарабії — Буджак. В буджацькі степи гагаузи переселилися в першій третині XIX ст. з північно-східної Болгарії (Добруджі), яка тоді входила до складу Турецької імперії.

Ще в середині минулого сторіччя гагаузи, як окрема етнічна група не фіґурували ні в офіційних документах, ні в науковій літературі: їх просто вважали за болгар. Правда, ці «болгари» хоч і православні християни, проте на відміну від болгар розмовляли турецькою чи майже турецькою мовою. Для цього парадоксу було підручне пояснення, мовляв під тривалим турецьким гнітом частина болгар перейшла на мову поневолювачів, але зберегла християнство. Вперше про гагаузів згадав П. Кеппен в 1854 р. Не навівши їх власної

---

[1] «Вестник статистики», 1980, ч. 7, стор. 42; ч. 10, стор. 71; ч.8, стор. 67.

[2] Большая Советская Энциклопедия, вид. 3, т. 5, стор. 624.

етнічної назви, він дав їм таке визначення: болгари з Добруджі, які говорять по-турецькому.[3] У посібнику міністерства внутрішніх справ Російської імперії «Список населенных мест по сведениям 1859 г.», виданому в 1861 р. про гагаузів Басарабії сказано так же описово з додатком, що вони в письмі користуються волоськими (румунськими) буквами.

Сам етнонім «гагаузи» в наукову літературу вперше ввів К. Іречек 1878 р. у виданій в Одесі своїй праці «История болгар». Він же перший відокремив гагаузів від болгар етнічно і порушив питання цієї етнічної групи. Одначе пізніший «Энциклопедический словарь» Брокгауза-Ефрона (т. VII а, 1892) дав гагаузам таку лаконічну характеристику: отурчені болгари; православні, однак в дні храмових свят справляють курбани — своєрідні поганські жертвоприношення.

Проведений в Російській імперії перепис 1897 р. зафіксував в Басарабії турків-гагаузів, хоч самі гагаузи ніколи не називали себе турками. Перші радянські переписи 1920 і 1926 рр., коли Басарабія належала Румунії, знавши гагаузів, не відносили їх до окремої етнічної групи. Тепер в СРСР гагаузи беззастережно визнані як окрема тюркомовна народність.[4] Але дослідники досі не дійшли до згоди щодо етнічної історії цієї народности,[5] тому спочатку доцільно говорити про ясніше — про історію переселення гагаузів в Буджак.

---

[3] P. Köppen. Die Bulgaren in Bessarabien — «Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Academie imperiale des sciences de Saint Peterbourg», 1854, стор. 197.

[4] БСЭ, вид. 2, т. 9, стор. 608; вид. 3, т. 5, стор. 624; Советская историческая энциклопедия, т. 4, кол. 26; Українська Радянська Енциклопедія, вид. 1, т. 3, стор. 73; вид. 2, т. 2, стор. 439; Радянська Енциклопедія історії України, т. 1, стор. 386; Енциклопедия Советикэ Молдовеняскэ, т. 2, стор. 230-231 та інше.

[5] Джерела зазначені в зносці 5; Н.С. Державин. О наименовании и этническом происхождении гагаузов — «Советская этнография», No. 1, 1937, стор. 80-86; С.А. Токарев. Этнография народов СССР, М., 1958, стор. 202-204; Народы европейской части СССР, т. 2, М., 1964, стор. 834-836; М.Н. Губогло. Этнографическая принадлежность гагаузов. Историография проблемы — «С.э.», 1967, стор. 167.

Вони прибули в загальному руслі задунайських, переважно болгарських переселенців. Це переселення належить розглядати в пляні російської колонізаційної політики, пов'язаної з частими російсько-турецькими війнами кінця XVIII —початку XIX ст. та іншими аспектами політики тодішньої Російської імперії.

Внаслідок війн з Туреччиною Росія діставала від неї нові й нові території, які й колонізувала — шляхом запрошення туди чужоземних колоністів чи офіційного переселення свого населення. Уряд всіляко сприяв цій офіційній колонізації, але відповідно реґляментував її. Водночас відбувалася й стихійна колонізація новопридбаних земель: туди в пошуках кращої долі тікали селяни-кріпаки з України та інших місць імперії. Басарабія особливо приваблювала таких втікачів, оскільки вона не знала такого соціяльного лиха як кріпаччина. Басарабія дісталася Росії внаслідок чергової російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Уряд волів мати там насамперед чужоземних колоністів чи своїх офіційних переселенців, тому боровся з стихійним заселенням цього краю, як і інших земель, але змушений був піти на деякий компроміс.

До приєднання Буджака до Росії там жили молдавани, татари, турки та ін. Занесла туди лиха доля й українців. Після зруйнування в 1775 р. Запорізької Січі в пониззя Дунаю втекла значна частина запоріжців, там вони заснували Задунайську Січ. Життя і побут задунайських січовиків відобразив український композитор С. Гулак-Артемовський в опері «Запорожець за Дунаєм». В ході колонізації цього краю туди прибули українці, росіяни, німці, поляки, швейцарці, болгари, гагаузи, греки та ін. Втеча українських селян в ті місця відзеркалена в українській літературі: І. Нечуй-Левицький — «Микола Джеря»; М. Коцюбинський — «Дорогою ціною» тощо.

Офіційна колонізація Буджака мала свою специфіку. Це був своєрідний заказник, куди з-за Дунаю, з території, належної Туреччині прибували переселенці, в першу чергу болгари й гагаузи, яких, як уже сказано, також вважали за болгар. Болгари й гагаузи в Буджаку становили майже 85 відсотків усіх чужоземних колоністів цього краю.[6] В колоні-

———————

[6] И.И. Мешерюк. Социально-экономическое развитие болгарских

зації Буджака царський уряд керувався не тільки господарськими міркуваннями. Тут діяли також військові, релігійні, політичні та інші мотиви. На цю справу належить дивитися й крізь призму офіційного політичного слов'янофільства, коли гноблячи своїх слов'ян (українців, білорусів, поляків), офіційна Росія в міжнародному пляні афішувала себе як захисницю, рятувальницю задунайських братів-слов'ян, які стогнуть під турецьким гнітом.

В радянській літературі переселення болгар і гагаузів в Буджак здебільшого розглядається з позиції такої альтруїстичної, рятувальної місії офіційної Росії, хоч за цією місією були приховані й інші інтереси: розгромити Туреччину й зайняти її місце за Дунаєм.

Задунайські переселенці, зокрема болгари й гагаузи, оселившися в буджацьких степах, звичайно, не потрапляли в рай. Адже не завжди переселення було добровільне. Бувало, що переселенці тікали чи їх силоміць переселяли з терену військових дій. Частина переселенців тікала, боячися турецьких репресій. При цьому люди, зрозуміло, втрачали своє майно тощо. Щодо російського уряду, то він багато обіцяв, але не все виконував. Частина переселенців вважала, що буде в Буджаку не вічно, мовляв Росія розгромить Туреччину — Болгарія стане незалежною і вони повернуться назад. Що стосується турецької сторони, то навіть якщо уряд і запевняв про звільнення своїх підданих від репресій за справжні чи уявні симпатії до російських військ, все одно в цьому не було впевнености. Краще було втекти. Однак годі беззастережно погодитися із тими авторами, скажімо, з Г. Раковським, які вважали переселення вдячною політикою.[7] Правда лежить десь посередині в тому розумінні, що з двох лих переселенці, звичайно, вибирали менше.

Побутують твердження, що гагаузи, тікаючи від турецького гніту, стали селитися в Буджаку вже в кінці XVIII ст.[8]

и гагаузких сел в южной Бессарабии (1808-1856), Кишинев, 1970, стор. 4.

[7] Г.С. Раковский. Переселение в Русия или руската убийственна политика за болгары-ты, Букурещ, 1861.

[8] Енциклопедичні видання зазначені в зносці 4; Я. Гросул.

Насправді прямих свідчень немає, бо як вже сказано, переселенці-гагаузи не фіґурували окремо від болгар. І до того, тоді Буджак, як і вся Басарабія, був під Туреччиною, отже після закінчення військових дій переселенці знов опинялися під нею, або частково переселялися далі, на територію Російської імперії. Оскільки гагаузи прибували в Буджак в масі болгарських переселенців, то варто відзначити етапи болгарського переселення, про що є відповідні відомості.

В 1769-1791 рр. в Басарабію прибуло до 2 тис. болгар.[9] (Про їх дальшу долю вже сказано). В час чергової російсько-турецької війни 1806-1812 рр. прибуло до 3 тис. сімей.[10] Переселення відбувалося як в ході військових дій, так і після їх закінчення, коли Басарабія відійшла до Росії. Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. спричинилася до нової хвилі переселення — це була найпотужніша хвиля. До цієї війни в буджацьких степах було 57 задунайських переселенських поселень, а після неї стало 83 і така кількість трималася до середини 60-их років XIX ст.[11] Переселенці з цього потоку, отже заснували 26 нових поселень, а частково розселилися в давніших. Після війни в 1829 р. між Росією і Туреччиною було укладено Адріянопольську угоду, одна з статей якої надавала право населенню на протязі 18 місяців вільно обирати місце населення — це збільшило приплив болгарського й гагаузького населення з-за Дунаю в Буджак. Натомість після цієї війни чимало переселенців повернулося назад. З'ясувалося, що частина задунайців прибула в Буджак

———

Крестьяне Бессарабии (1812-1861), Кишинев, 1856, стор. 53 та інші публікації.

[9] А. Скальковский. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае, Одесса, 1848, стор. 4; А. Клаус. Нашие колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России, СПб, 1869, прим. VII.

[10] А. Скальковский. Зазаначена праця, стор. 14.

[11] И. Мещерюк. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828-1834 гг., Кишинев, 1965, стор. 7; його ж. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузких сел., стор. 4.

тимчасово в очікуванні, поки закінчаться військові дії в їх рідних місцях. Поверненню переселенців сприяв також неврожай в Буджаку. Дехто покладав надії на Румунію, що вона в ході цієї війни допоможе створити самостійну Болгарію, однак розчарувавшися в цьому, повертав назад, на підневільну батьківщину. І ще: султанський уряд також не дрімав, намагаючися не допустити масового переселення своїх підданих і повернути їх назад. З цією метою він обіцяв провести в себе заходи для полегшення становища християн тощо.[12] Декому просто не подобалися нові місця: клімат гірший, земля не така, вода погана.

Під час Кримської війни 1853-1856 рр. в Буджак прибуло до 4 тис. сімей, однак залишилося біля 1,000 осіб, а решта повернулася назад.[13] У Кримській війні на боці Росії брали участь задунайські добровольці — після війни їм дозволили поселитися серед земляків в Росії, переважно в Буджаку. В 1856 р. за Паризьким трактатом від Росії до Молдавського князівства, яке було васалом Туреччини, відійшла частина Буджака. З 83 болгарських і гагаузьких поселень відійшло 40. Сам трактат дозволяв на протязі 3-х років вільне переміщення населення з майном. В зв'язку з цим відбулося чергове зрушення болгарського й гагаузького населення. І ще таке: Молдавське князівство спочатку обіцяло зберегти за переселенцями ті права й привілеї, які вони мали чи які їм обіцяли в Росії, зокрема звільнення з рекрутської повинности. Молдавія згодом «забула» про обіцянку, в зв'язку з чим виник конфлікт з переселенцями. В м. Болграді дійшло до кривавої розправи над переселенськими представниками.[14] Болгари й гагаузи стали тікати з молдавської частини Буджака. Саме

———

[12] Jan Nisfor. Aseravile bulgare si gagause din Basarabin — «Annalele Academici Romane», ser. III, т. XXVI, mem. 3, Bukurasti, 1944.

[13] Г. Занетов. Българските колонии в Русия. Колониите в Бесарабия — «Периодическо списание на българского книжовно дружество в Средец», рік 9, Средец, 1895, кн. 48, стор. 896; И. Мещерюк. Переселение болгар в Южную Бессарабию, стор. 7.

[14] Історія міст і сіл УРСР, Одеська область, К., 1969, стор. 361.

тоді з Приазов'я багато ногайських татар переселилося до Туреччини. В опустілі ногайські аули з дозволу уряду перебралися болгари, гагаузи та інші з молдавської частини Буджака, зокрема там поселилося близько 1,000 гагаузів.[15] Їх нащадки живуть там в приморському районі Запорізької области і досі. В 1863 р. взагалі було припинене переселення чужоземних колоністів масами. Що стосується гагаузів Північного Кавказу, Казахстану, Середньої Азії, то вони прибули туди ще пізніше внаслідок наступного розселення в межах Російської імперії, наприклад, в Казахстан гагаузи потрапили в 1910-1914 рр. Хоч відомо, як і коли переселенці з-за Дунаю селилися в Буджаку, проте годі точно сказати те саме про гагаузів, оскільки вони фіґурували під загальноболгарською вивіскою. На думку Кеппена, гагаузи прибули в 1807-1812 рр.; за Іречеком — в 1829 р.; Й. Титоров у своїй праці «Българите в Бесарабия», яка вийшла в Софії 1905 р., гагаузьке переселення в Буджак відносив в основному на 1830 р. З наведеної вище причини важко говорити і про кількість переселенців-гагаузів. Тут можна навести лише пізніші відомості.

Кеппен у 1850 р. нараховував в Басарабії 21,424 турецькомовних болгар (гагаузів); перепис 1879 р. зафіксував їх (турків-гагаузів) 55,799, а Титоров в 1905 р. нарахував їх там менше 30 тис. Після 1856 р. дальша політико-адміністративна доля буджацьких гагаузів така. В 1878 р. після чергової війни між Росією й Туреччиною Росія повернула собі ту частину Буджака, яка була відійшла до Молдавського князівства. У складі Російської імперії Басарабія, в тому й Буджак, перебували до 1917 р. Внаслідок революції в Росії і наступної нерозберихи всю Басарабію забрала Румунія і володіла нею до 1940 р., коли змушена була віддати її СРСР. З початком наступної німецько-радянської війни Румунія повернула собі Басарабію. В 1944 р. цей край знов перейшов до СРСР, у складі якого перебуває досі. Сам Буджак однією своєю

———

[15] Известия Таврической ученой архивной комиссии, No. 41, Симферополь, 1908, стор. 19-20.

частиною входить до складу Молдавії, друга частина спочатку була окрема Ізмаїльська обл. України, а зараз вона входить до Одеської обл.

На черзі стислий виклад правового статусу гагаузьких переселенців в Буджаку. Ще в ході війни 11. X. 1807 р. було опубліковано указ, за яким кожна задунайська переселенська сім'я мала дістати в Буджаку по 60 десятин (понад 60 га.) землі.[16] Переселенці повинні були стати довічними спадковими володільцями цієї землі, однак через 4 роки ці земельні права було переглянуто так, щоб колоністи не стали повними власниками. У квітні 1811 р. тодішній головнокомандувач російської армії на Дунаї М. Кутузов видав оголошення, яким від імени уряду обіцяв задунайським переселенцям в разі поселення в Буджаку 60 дес. землі на кожне господарство, грошову допомогу на господарські потреби, довічне звільнення від рекрутської повинности, різні пільги в податках і повинностях.[17] В цьому документі нічого не говорилося про характер власности на надану землю. Можна було зрозуміти, що переселенці, платячи за неї податки і виконуючи для держави певні повинності, в правовому відношенні розглядалися як державні селяни. Кріпосної залежности в Буджаку ні гагаузи, ні інші поселенці взагалі не знали. М. Кутузов обіцяв задунайцям на новому місці такий уклад життя, при якому вони будуть незалежні від Дунайських князівств (Валахії і Молдавії), васалів Туреччини і створять окрему громаду під керівництвом спеціяльно призначених офіцерів російської армії без підпорядкування земській адміністрації. Однак після закінчення війни уряд «забув» про дану обіцянку, тим більше, що слова Кутузова не були узаконені. Сам він перейшов в інше місце. Перший цивільний губернатор Басарабії Скарлат Студза (з молдавських бояр) направив у ті місця, де поселилися болгари і гагаузи, земських справ-

---

[16] «Устройство задунайских переселенцев в Буджаке и деятельность А.П. Юшневского», Сб., док. Составит. К.П. Крыжановская, Е.М. Руссев, Кишинев, 1957, стор. 551.

[17] Там же, стор. 1.

ників, які мали адмініструвати на місцях «за тутешніми законами і звичаями». Це туманна формула, яку місцева адміністрація, звичайно, використала б для обмеження чи й ліквідації переселенських прав і привілеїв. Адже загальноросійське законодавство запроваджувалося в Басарабії на протязі 1812-1828 рр., а місцеві закони і звичаї, на які покликався губернатор Стурдза в 1813 р., не знали якогось спеціяльного ставлення до переселенців.

Царський уряд надавав у Басарабії землю також і поміщикам. Болгари й гагаузи, не завжди знаючи що і як, нерідко поселялися в Буджаку на землі, на яку вже претендував хтось інший. Місцеві поміщики, хоч не мали прав власности на самих колоністів, але схильні були обплутати їх в такий стан. Така ситуація, звичайно, викликала незадоволення з боку болгар, гагаузів та інших чужоземних колоністів.

В 1815 р. болгари й гагаузи нагадали про себе. Вони подали на ім'я командувача 2-ої армії ген. Л. Беніґсена в м. Тульчин болгаромовне «Прохання всієї громади задунайських переселенців Басарабської области».[18] Прохання зводилося до таких пунктів: об'єднати всіх задунайських поселенців в Буджаку на зразок Донського війська (донських козаків); відвести для них достатньо землі в придунайській частині Буджака (там вони фактично й проживали); поселити на цій відокремленій землі всіх переселенців, які прибули в Буджак в різний час, зокрема й тих, які опинилися на поміщицьких землях; дати задунайцям доброго керівника, який дбав би про їх інтереси. Ген. Беніґсен підтримав це прохання і скерував його далі.

Для визначення правового статусу переселенців була створена урядова комісія. Після того переселенцям в Буджаку нераз офіційно обіцяли «вічну власність на землю», однак фактично вони залишилися довічними користувачами і це, взагалі, їх влаштовувало.

В 1818 р. цар Олександер відвідав Басарабію. Цим скористалися болгари й гагаузи, направивши до нього свою

---

[18] Там же, стор. 551.

депутацію, яку цар прийняв і вислухав. Переселенці нарікали, що хоч минуло 6 років від тоді як їх викликали з-за Дунаю, але за цей час не виконано обіцянок, які дав їм М. Кутузов.[19] Болгари й гагаузи наполегливо боролися за свої інтереси, що висвітлено в літературі, зокрема в радянській,[20] хоч, правда, радянські дослідники висвітлюють цю боротьбу надто соціялізовано, за схемою непримиренної клясової боротьби в середині самого переселенського середовища. Натомість давніші дослідники, зокрема Клаус, а також і радянський історик Державін відзначали соціяльну однорідність болгарських і гагаузьких переселенців в Буджаку. Тут належить мати на увазі таке.

З-за Дунаю в Буджак прибувала болгарська й гагаузька маса, вже спаяна більш менш однаковою долею, здебільша лихою, та інтересами. Їх соціяльно вирівнював і російський уряд, надаючи їм усім однакові права й привілеї. Нарешті, проживання на новому місці також згуртовувало їх як переселенців. До речі, згадане «Прохання» 1815 р. подане від імени всієї громади, а не від якоїсь окремої й соціяльної верстви. Навіть і згодом соціяльні відмінності між переселенцями були не так помітні. В справі відстоювання інтересів буджацьких болгар і гагаузів чимало зробили такі діячі як генерал Інзов, офіцери Юшневський, Ватікіоті. Їм довелося переборювати опір місцевої адміністрації. Завдяки їх старанням в 1819-1820 pp. уряд видав державні акти, які захищали буджацьких поселенців від незаконних посягань з боку місцевої адміністрації чи приватних осіб, зменшували їх податки, повинності тощо.

В 1819 р. уряд виділив їм в Буджаку 557,608 дес. землі, в тому доброї — 494,246 дес., а в 1832 р. в зв'язку з прибуттям нових переселенців ця площа була доведена відповідно до 587,282 і 527,282 дес.[21] Всі задунайські поселення в Буджаку

---

[19] Там же, стор. 505.

[20] Я. Гросул. Зазначена праця; И. Мещерюк. Зазначені праці; Його ж. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар в Бессарабии в 1812-1830 гг., Кишинев, 1957; інші публікації.

[21] Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой

мали офіційну назву «Бессарабское болгарское водворение» або «Болгарское водворение». Якогось окремого від болгар свого адміністративно-культурного осередку гагаузи в Буджаку не мали. Таким спільним болгарсько-гагаузьким осередком було новозасноване м. Болград (теп. Одеської обл.).

Селилися гагаузи в Буджаку як окремими поселеннями, так і разом з болгарами, зберігаючи свою окремішність.

Тепер пора сказати дещо про етнографічне обличчя гагаузів і про їх етногенезу. Про гагаузів (буджацьких і задунайських) дослідники зібрали чимало етнографічного та іншого матеріялу,[22] на підставі якого вирисовується типова культурно-побутова подібність між гагаузами й болгарами. Справді бо, подібна одежа, жіночі прикраси, танці, серед яких спільне «хоро», музичні інструменти тощо. Тут є не тільки подібні, але навіть тотожні елементи. Така ж ситуація і в матеріяльній культурі та іншому.

Відзначаючи етнографічну подібність гагаузів до болгар, належить мати на увазі, що де в чому вони й відрізняються від болгар. Детальна етнографія гагаузів лежить за межами цієї статті і буде відзначено лише дещо і то в пляні з'ясування їх етнічної історії.

Щодо цієї історії, то з цього приводу було висунено багато

или Буджака, Аккерман, 1889, стор. 15.

[22] Крім зазначеного в тексті — К. Иречек. Неколько бележки върху остатоците от Печенези, Кумани, както и върху тзи наречените народи Гагаузи и Сургучи в днешна България — «Периодическо списание на Българско книжовно дружество в Средец», VII, кн. 32-33, Средец, 1890; Л. Милетич. Старотобългарско население в северо-източна България, София, 1902; В.А. Мошков. Гагаузы Бендерского уезда — «Этнографическое обозрение», 1900, No. 1-2, 4; 1902, No. 3-4; Його ж. Турецкие племена на Балканском полуострове — «Известия русского географического общества», т. X, СПб, 1904; Г. Димитров. Гагаузи (потскло и на думата) — «Известия на Варненско археологическо дружество», т. II, 1909, Варна; К. Младенов. Одринските гагаузи — «Архив за поселищни проучвания», р. 1, кн. 3, Софія, 1938 та інші публікації.

різних гіпотез. Г. Димитров на початку XX ст. нарахував їх 18.[23] Узагальнений огляд літератури про етногенезу гагаузів в наш час дав М. Губогло.[24] Немає можливости й потреби аналізувати кожну з версій, але дещо можна сказати. Як вже зазначалося, гагаузів вважали етнічними болгарами, мовно отурченими під турецьким гнітом. Г. Шкорпіл доводив, що вони нащадки тюрко-булгар, які ще в останній чверті VII ст. на чолі з ханом Аспарухом прийшли за Дунай. На думку З. Арборе, гагаузи — це македонські куцовлахи. Цікаву версію запропонував В. Мошков: гагаузи це літописні торки, які змішалися з давніми українцями — прийняли християнство, але зберегли свою мову і в такому вигляді під тиском монголо-татар переселилися за Дунай. Інші дослідники пропонували свої гіпотези про походження гагаузів від різних тюркських чи інших племен. Чимало гіпотез зараз вже не витримують критики. Залишаються два напрямки пояснень етнічної історії гагаузів. Перший — вже відомий: гагаузи — це болгари, які прийняли турецьку мову, але зберегли християнську (православну) віру. За другим напрямком, гагаузи — етнічно тюрки. Цей напрямок розпадається на 4 версії походження зазначеної народности: від куманів (половців); огузів (ґузів, узів), які в давньоукраїнських літописах виступають під назвою торків; від тюркських племен без уточнення від яких саме; турків-сельджуків.

Щоб прийняти один з наведених напрямків, потрібно піддати їх відповідному випробуванню на переконливість, вірогідність. На черзі гіпотези про гагаузів як мовно отурчених болгар. Вона побутувала вже в середині минулого сторіччя і годі сказати, хто саме її автор. Напевно це народна гіпотеза без конкретного автора-дослідника. Деякі дослідники визнавали цю гіпотезу, але пізніше відрікалися від неї. Має вона своїх адептів і зараз. Належить відзначити таку обставину. З коньюнктурних міркувань гагаузам в Буджаку було вигідно, щоб їх вважали за силоміць отурчених болгар —

---

[23] Г. Димитров. Зазначена праця, стор. 15-32.

[24] М.Н. Губогло. Зазначена праця, стор. 160-167.

звідси співчуття до нещасних братів-слов'ян, ненависть до гнобителів турків тощо. Але було б неправильно зводити цю гіпотезу до коньюнктурних мотивів, вона мала й відповідну фактичну основу. Адже попередня батьківщина гагаузів — це північно-східня Болгарія, де вони сторіччями сусідували з болгарами. Вже сказано і про подібність елементів культури і побуту. На користь цієї гіпотези свідчило й християнство гагаузів. І ще, К. Іречек, Л. Мілетич та інші дослідники помітили, що в Болгарії та і в Буджаку гагаузи неоднорідні. Одна їх частина це т. зв. болгарські гагаузи. Вони співчували болгарам, контактували з ними, включаючи й шлюби і навіть самі називали себе болгарами (булгарами). Довколишнє болгарське населення вважало їх за своїх потурчених земляків. Все це на користь гіпотези про болгарське походження гагаузів. І все ж. Турки асимілювали завойовані слов'янські та інші народи насамперед по лінії ісламізації, нерідко мирячися з рідною мовою підкорених. Один з прикладів такої політики — ісламізація боснійців, які перейшли на мусулманство, залишившися при своїй мові. Ба навіть більше, ця (сербеська) мова в середньовічній Туреччині була однією з офіційних мов султанського уряду. Насторожує й те, чому таке, мовне отурчення сталося якраз в північно-східній Болгарії, де, до речі, були інші причини для формування гагаузької народности. Щодо турецької мовної й релігійної асиміляції болгар, то це цілком реальна справа, засвідчена численними, нерідко й жахливими фактами[25] по всій Болгарії, однак без появи в інших місцях гагаузького феномена (втрати мови, збереження релігії, засвоєння нової етнічної назви тощо). Якщо гагаузи це потурчені болгари, то надалі вони мали б називатися або болгарами, або вже турками, натомість не так — окрема назва «гагаузи». Ця назва не штучна, не накинена ззовні, бо й самоназва «гагаузлор» (в Болгарії їх називають і сургучами). Далі, до

---

[25] «Асимилаторската политика на турските завоеватели». Сборник от документи за помохамеданчания и потурчания (XV-XIX в.). Составител-редактор Петър Петров, София, 1962.

болгарства признавалася лише частина гагаузів, а друга частина, т. зв. справжні або приморські гагаузи («хасългагаузи») цуралися болгар, не контактували з ними, не співчували їм і солідаризувалися з греками. «Справжні» гагаузи в побутовому відношенні більше нагадували турків: чоловіки їли окремо від жінок, жінки в присутності посторонніх чоловіків уникали показуватися на виду тощо. «Справжні» гагаузи ніколи не називали себе болгарами.

Якби всі гагаузи були етнічні нащадки болгар, то зазначений поділ їх годі збагнути. А щодо етнозофії то, глянувши прискіпливіше, можна знайти й відмінності гагаузів від болгар,[26] що дає підставу говорити про їх окрему етнічну історію. На противагу до болгар вони більше схильні до скотарства, ніж до рільництва, хоч, звичайно, займалися й займаються ним. Це мало б свідчити, що гагаузи пізніше, ніж болгари перейшли до осілости, отже і що вони не однакового походження. Давніше осілі народи свої житла, як правило, відокремлювали високими огорожами, це — в болгар, турків, узбеків та ін. Ті ж народи, які пізніше покинули кочівне життя, таких високих огорож не робили — так в гагаузів, казахів, каракалпаків. Навіть така деталь: гагаузи в Басарабії на відміну від болгар розмальовували вікна в червоний колір. А зазначена вище культурно-побутова та інша подібність чи й тотожність може бути наслідком тривалого сусідства гагаузів і болгар. Іноді це запозичення й механічне, наприклад, як відзначили дослідники, гагаузи могли співати болгарські колядки, не розуміючи в них жодного слова. Гагаузи мають досить багатий і різножанровий фольклор.[27] Будь вони етнічно болгарами, то їх фолкльор мав би бути в своїй основі болгарський. Насправді це не так, хоч в ньому є спільні з болгарськими мотиви. До речі, В. Мошков спорід-

———————

[26] Г.Е. Марков. Материалы по этнографии гагаузов — «Краткие сообщения Института этнографии», 1953, No. 15, стор. 55-67.

[27] В.А. Мошков. Гагаузы Бендерского уезда; Сборник образцов гагаузского фольклора и произведения современных авторов, Кишинев, 1959; Енциклопедия Советикэ Молдовеняска, т. 2, стор. 231.

нював гагаузький фольклор з давньоукраїнським. Так чи не так, а фольклор гагаузів не підтверджує їх болгарського походження.[28]

Нарешті — антропологія. І не фахівець, здається, відрізнив би гагауза від болгарина чи молдаванина, принаймні так можна говорити на підставі власних пильніших спостережень. Гагаузи, як і болгари, належать до европеоїдного антропологічного типу, але на відміну болгар в них, особливо в жінок, досить відчутний монголоїдний елемент. Це свідчить, що в їх етногенезі брали участь тюркські племена. Одне слово, антропологія спростовує гіпотезу про болгарське походження гагаузів, хоч, звичайно, не заперечує в них і болгарської антропологічної домішки.[29]

Тепер — мова гагаузів. Вона належить до огузько-болгарської групи тюркських мов, стоячи трохи осторонь, що пояснюється різними сторонніми впливами на неї.[30] Ця мова найбільш подібна до турецьких діялектів північно-східньої Болгарії, тому деякі дослідники взагалі заперечують існування окремої гагаузької мови, вважаючи її за турецьку. Радянські мовознавці одностайно надали їй статус окремої тюркської мови.[31] Це питання, звичайно, має вирішуватися в першу чергу на підставі мовного матеріялу, але і з врахуванням гагаузького етногенезу. Якщо гагаузи — потурчені болгари, то й їх мова, отже, турецька, якщо ж це окрема і від болгар і від турків етнічна реалія, то її мова має більше прав на самостійність. Наскільки можна судити, мова гагаузів не свідчить, щоб вони раніше, десь так ще в XV ст. говорили болгарською (слов'янською) мовою. Навпаки, вона зберегла сліди того давнішого періоду, коли її носії ще були кочівниками. А це було до приходу турків-османів, можливих

---

[28] М.Н. Губогло. Зазначена праця, стор. 162.

[29] В.Д. Дяченко. Антропологическое исследование гагаузов Молдавской ССР, «КСИЭ», 1952, No. 15, стор. 87.

[30] Енциклопедичні видання, зазначені в зносці 4; М.И. Исаев. О языках народов СССР, М., 1978, стор. 134-135; інші публікації.

[31] Там же.

асиміляторів частини болгарського народу. Мова гагаузів, отже, не свідчить про їх болгарське походження. Зараз трохи детальніше про цю мову та пов'язані з нею категорії.

Чи не вперше науковий опис граматики й лексики цієї мови в 30-40 рр. цього сторіччя дав Н. Дмитрієв.[32] Займаються її дослідженням і тепер. Основна частина словарного запасу гагаузької мови складається з південно-тюркської лексики, включаючи також слов'янські, романські, грецькі, арабські, перські запозичення. В гагаузькій мові відрізняють два діялекти: центральний (чадир-лунзько-комратський, від мм. Чадир-Лунга і Комрат в молдавському Буджаку) та південний (вулканештський — від м. Вулканешти). Підчас перепису 1979 р. з загальної кількости гагаузів СРСР (173,179) гагаузьку мову, як свою рідну, вказали 154,681 осіб, або майже 90 відсотків, при чому в Молдаві цей показник трохи вищий, ніж в українській частині Буджака. Показово, що тут з усіх гагаузів (26,784) лише 103 особи покликалися на українську мову як на рідну, натомість на російську — 2,486, на інші мови — 674. В Молдавії, де проживає найбільше гагаузів (138,000), за рідну мову визнали: 4,352 осіб — російську, 1,800 — молдавську, 319 іншу. З наведеного вище ясно, що про мовну українізацію гагаузів на Одещині говорити годі, та й сама українська мова в українській частині Буджака почувається дуже слабо. До зазначених «інших» мов відноситься і досить поширена в Буджаку болгарська, однак, як видно, гагаузи не дуже тягнуться до неї, що усякою мірою свідчить і про характер їх стосунків з болгарами.

В 1910 р. була спроба створити гагаузьку писемність: Кишинівська єпархія стала видавати для гагаузів церковні книжки в перекладі протоієрея М. Чакірова (гагауза) — на базі російського, а потім і румунського алфавітів. Цей протоієрей уклав також короткий гагаузько-румунський словник.[33] Але серед гагаузького населення ця письменність не

---

[32] Н.К. Дмитриев. Гагаузские этюды, «Ученые записки Ленинградского университета». Серия филологических наук, 1939, No. 20, вип. 1.

[33] М.И. Исаев, зазначена праця, там же.

дістала широкого визнання. В 1957 р. в Молдавії офіційно запроваджено гагаузьку письменність на базі російського алфавіту з додатком букв ӓ, ӧ, ӱ. Ця письменність застосовується в школах, газетах і в молодій гагаузькій літературі молдавського Буджака (на Україні вона не запроваджена). Писемна гагаузька мова в Молдавії ґрунтується на центральному діялекті з використанням деяких особливостей південного. Серед літераторів, які пишуть гагаузькою мовою скромні поетичні й прозові твори, можна назвати таких: Г. Гайдаожі, Д. Карабочан, М. Кіося, С. Курогло, Д. Танасоглу, К. Чобан, та ін.

Оскільки гагаузи християни, то їх імена, як і багатьох християнських народів, значною мірою запозичені з християнського (давньоєврейського, давньогрецького, давньоримського) антропонімікону.[34]

Тривале спільне проживання з болгарами призвело до того, що гагаузи засвоїли й болгарські імена, при чому ті, які побутували в північно-східній Болгарії: Бойку, Дана, Добріч, Занет, Зафір, Станка, Стуянка, Святку, Неда, Міна, Руса та ін. Після переселення в Буджак вони засвоїли й такі імена як Віра, Надія, Любов, а зараз побутують: Борис, Вадим, Володимир, Вячеслав та ін. Ці імена засвоєні в їх російському варіянті. Запозичену антропоніміку гагаузи, зрозуміло, трохи, переіначують на свій лад. Можна натрапити на тюркські антропоніми Демір, Султана.

Свого часу В. Мошков зафіксував між гагаузами такі імена: Балик, Вацак, Ваші, Вяльчі, Дяку, Дялі, Джюрпджюна, Жеку, Йошчу, Каряк, Курта, Парші, Хісой, Чанка. Напевно, це найдавніший пласт гагаузьких імен, переважно тюркського походження. Деякі з них могли б розповісти значно більше, ніж здається з першого погляду. Наприклад, ім'я «Курті» означає вовка. Ймовірно, воно пов'язано з давніми тотемічними уявленнями, згідно з якими певна етнічна група походить від якогось мітичного предка: тва-

[34] С.С. Курогло. Личные имена у гагаузов, «Историческия ономастика», М., 1977, стор. 180-188.

рини, рослини тощо, а якраз між тюркськими народами був дуже поширений культ тотема-вовка.

Деякі зразки гагаузьких прізвищ вже наведено. В них поширений тюркський компонент «оглу», тобто «син». В побуті гагаузи здебільшого вживають вуличні назви, в яких відбивається походження тієї особи — по батьківській чи й материнській лініях. Етнонім «гагаузи» досі остаточно не з'ясований. Свого часу акад. Радлов розчленував його надвоє: «гäк (гöк)» і «агуз (огуз)», де другий компонен означає назву частини середньовічних тюркських племен — огузи, а перший мав би означати якесь їх окреме коліно, відгалуження. І зараз назву «гагаузи» тлумачать, правда, без особливої впевности, як «блакитні огузи».[35] Може здатися дивним: темноволосі, смуглошкірі з відчутними монголоїдними рисами европеоїди і раптом — блакитні, що асоціюється, як правило, з блакитноокими білявими народами. Однак в цьому разі «блакитні» може мати не пряме (колір), а якесь символічне значення. Зрештою, серед давніх тюрків-кочівників на Україні-Русі, здається, знали й білявих. Навіть давньоукраїнську назву куманів «половці» дехто виводить від слова «половіти» (колір полови).

Повертаючися до етногенези гагаузів, потрібно звернути увагу на таке: в теперішній літературі, зокрема довідковій, гіпотези про їх болгарське і тюркське походження розглядаються як рівноправні, однаково гіпотетичні й вірогідні. Насправді першу з цих гіпотез підтримує менше дослідників, а наведене вище, здається, дає підставу остаточно відмовитися від неї. Залишалася б, отже, лише гіпотеза тюркського походження гагаузів. Говорити про їх тюркське походження без зазначення, від яких саме племен — це взагалі правильно, але надто загально. Версія про походження від тюрків куманів (половців) чи турків-сельджуків програє від того, що ще до них на території Болгарії, в тому й північно-східньої, були інші тюркські племена, вірогідні предки гагаузів. Найбільш прийнята версія, яка пояснює етнічну історію гагаузів,

[35] Енциклопедия Советикэ Молдовеняскэ, т. 2, стор. 230.

як нащадків огузьких тюркських племен. Якщо правильне вище наведене тлумачення етноніма гагаузи («блакитні огузи») то сама ця назва прямо веде до огузів. Але одного цього, звичайно, було б не досить. Основу гіпотези про тюркське походження гагаузів становлять засвідчені факти про перебування тюрків, вірогідних предків гагаузів, за Дунаєм ще до татарської навали, зокрема в XI ст. Ці факти — в творах візантійських авторів Атталіата, Кедрена, Зонара, Скіліци, Анни Комніної, а також в пізніших узагальнюючих дослідженнях.[36]

Давньоукраїнський Початковий літопис («Повість временних літ») від 1096 р., говорячи про «синів Ізмаїлових», перерахував: «Торкмени, і Печенізі, і Торці, і Кумані, рекше половці...». Отже вже давній літописець знав про спорідненість між цими тюркськими групами племен. Ця спорідненість нерідко межувала з тотожністю. Коли візантійці використовували одні тюркські племена для боротьби з іншими, то в бою важко було відрізнити, де хто: та ж мова, одежа, зброя, військова тактика тощо.[37] Ось деякі факти перебування за Дунаєм тюркських племен ще в XI ст.

Під тиском огузів десь в середині XI ст. значна маса печенігів через південноукраїнські степи наблизилася до нижнього Дунаю, тобто до кордону візантійської імперії. І до того, в самому печенізькому середовищі йшла запекла боротьба, внаслідок чого менша орда на чолі з ханом Кегеном (20 тич. осіб) перейшла Дунай. Візантійці мали намір використати цих печенігів для боротьби з іншими ворогами імперії, тому імператор Константин Мономах радо прийняв Кегена, дав йому високий титул патрикія. Сам Кеген і його орда прийняли християнство і були поселені в належній

---

[36] В. Васильевский. Византия и печенеги, «Журнал министерства народного просвещения», 1872, CLXIV; П. Голубовский. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX - XIII в.в., Киев, 1884; Ф.И. Успенский. История Византийской империи, т. 3, Л., 1948.

[37] Ф.И. Успенский. Зазначена праця, стор. 79-83.

Візантійській імперії північно-східній Болгарії. В 1048 р. на цих задунайських печенігів напали і вороги-земляки на чолі з ханом Тірахом, орда якого мала б нараховувати аж 800 тис. осіб. Однак Тірахова орда все ж була розбита і багато полонених поселили в Болгарії. Самого Тіраха й його вельмож відвели до Константинополя, де вони прийняли християнство, а Тірах дістав високий титул. Але згодом ці Тірахові печеніги завдали імперії чимало лиха, поки не були винищені (звичайно, не абсолютно всі). До 1064 р. відноситься поява на нижньому Дунаї узів, про яких вартує сказати детальніше.

На Україні княжої доби їх знали під назвою торків. З другого боку була й загальна назва «чорні клобуки» (клобук — ковпак, шапка), якою об'єднували цих торків, а також споріднених з ними берендеїв, ковуїв, печенігів. Назва «чорні клобуки» — це калька тюркського «каракалпак». Адже огузи (торки) — частина чорних клобуків. Про торків можна довідатися з давніх літописів, користуючися, зокрема «Указателем к первым осьми томам полного собрания русских летописей» (стор. 480-481). Зокрема відомо, що в 1060 р. торки, тобто огузи зазнали від київських князів поразки. І ще, на них тиснули нові степові кочівники половці. В цій ситуації частина торків поселилася ближче до Києва, в басейн Росі, а також на Переяславщину («переяславські торки»). Ця частина торків (огузів) стала відносно добрим сусідом України-Русі і відігравала помітну ролю в її військово-політичному житті, зокрема в князівських взаємопорахунках. Від них пішли деякі щезлі й існуючі назви України: Торчеськ, рр. Тор, Торець, Торський шлях, мабуть і Торчин та ін.

Зазначених торків на Україні-Русі називали «своїми погаными», тобто своїми поганами (не християнами). Ці «свої погані» так і ввійшли до складу українського народу.

Однак залишалося ще багато огузів, які, тікаючи від наступаючих половців і з інших мотивів, рушили до Дунаю, до Візантії, що здавна приваблювала кочівні азіятські орди. Як вже сказано, огузи підійшли до Візантії десь в 1064 р. чисельністю ніби 600 тис. осіб. Це викликало паніку в імперії. Декілька огузьких вельмож прибули до Константинополя. Їх прийняли дуже ласкаво. Імператор Константин Дука пропонував огузам великі дари, якщо вони залишать імперію в

спокої, але ніщо не допомогло — огузька орда рушила через Дунай на імперію і в першу чергу на Болгарію. Проте Візантія позбулася небезпеки в несподіваний спосіб: серед огузів почалися голод, різні хвороби і з ними легко розправилися болгари і ті печеніги, що вже жили в Болгарії. Багато полонених огузів поступило на військову службу до візантійців чи поселилося в Македонії. За огузами на Візантію стали нападати кумани (половці). Якась частина половців й оселилася за Дунаєм, бо згодом дала про себе знати. Вже в XIII ст. тікаючи від страшної монголо-татарської навали частина половців, з ханом Котяном опинилася в Угорщині. Можливо, частина половців тоді оселилася за Дунаєм в Болгарії. Отже на території Болгарії вже в XI ст. був помітний печенізько-огузько-половецький етномовний елемент.

За візантійського імператора Михайла VII на Дунаї утворилося самостійне князівство Татуша, за походженням печеніга.[38] В XIII-XIV ст. ст. князь Балик(ас) в північно-східній частині теперішньої Болгарії створив державне об'єднання половців і огузів.[39] Тюркська етнічна маса зосереджувалася саме в тій місцевості, де згодом відомі гагаузи і звідки вони в XIX ст. переселилися в Буджак. На новому місці, в інакших умовах різні тюркські племена нівелювалися і еволюціонували в силу зовнішніх та внутрішніх причин. Мабуть, вже ніколи не вдасться точно відтворити структуру окремих племінних об'єднань цих тюркських народів за Дунаєм і назви окремих племен. Що стосується етнічних назв, то часто вони не були самоназвами, а давалися з боку іншими народами. Наприклад, ті ж самі тюркські племена на Україні-Русі відомі як половці, а в західній Европі — кумани. Або: огузи, а в давньоукраїнських літописах — торки і т.п. Напевно, в силу якоїсь особливости саме задунайським огузам чи якійсь їх частині судилося стати кістяком, довкола якого об'єдналася

---

[38] Там же.

[39] E.-M. Hoppe. Das alttürkishe Gagausenvolk — «Der Orient. Die riligiosen und Lebensmächte des Ostens», Potsdam, 1934, No. 6, стор. 135.

рештка інших, дуже споріднених з огузами тюркських племен, внаслідок чого й утворилася гагаузька народність.

Говорячи про тюркськo-огузьке походження цієї народности, належить мати на увазі не виключно, а визначально огузький характер зазначеної етнічної групи. Про це свідчить і поширення огузького етноніма на всю новосформовану народність. Те, що в гагаузькому середовищі відомі дві групи: болгарські і «справжні» або приморські гагаузи, на що звернули увагу ще К. Іречек та Л. Мілетич, може свідчити про окремі групи тюркських племен, які взяли участь в етногенезі гагаузів. Формування гагаузької народности і її мови відносять на XIV-XVIII ст. ст.,[40] хоч фактично цей процес належало б відсунути на кінець XI ст.

Ніде не зафіксовано, коли саме гагаузи прийняли християнство. В. Мошков і Л. Мілетич вважали, ніби гагаузи, точніше предки пізніших задунайських гагаузів прийшли за Дунай вже хрещені (сам перехід за Дунай В. Мошков, як вже зазначено, датував першою третиною XIII ст.). Але було не так. Давньоукраїнські літописи не зафіксували фактів християнізації кочівників в південноукраїнських степах, зокрема не знають хрещення торків (огузів). Більше того, назва «свої погані» свідчить, що вони залишалися поганами. Знамените «Слово про Ігорів похід» станом на 1185 р. називає торків і берендеїв «поганими толковинами», тобто союзниками-поганами. Отже предки гагаузів мали б прийняти християнство деінде, напевно, саме за Дунаєм, в християнській Болгарії. Хрещення гагаузів, вірогідно, не було одноактною дією на зразок хрещення Болгарії чи України-Русі. Християнізувалися в різний час окремі орди, племінні об'єднання, з яких згодом сформувалася гагаузька народність (вже говорилося, як було з печенігами). А всі наведені вище тюркські племена, що осідали в Болгарії вже в XI ст. були частково християнізовані.[41]

---

[40] Енциклопедия Советикэ Молдовеняскэ, т. 2, стор. 230.

[41] В. Василевский. Зазначена праця, стор. 124; П. Голубовський. Зазначена праця, стор. 224; А. Гильфердинг. Неизданное свидетельство о Владимире Святом и Болеславе Храбром, «Русская беседа», No. 1, М., 1856, стор. 7, 17.

Так в загальних рисах стоїть справа з гагаузами, народністю, що проживає на півдні Молдавії і по сусідству, в Одеській обл. України, а також в деяких інших місцях. Наведене вище, звичайно, не може претендувати на висвітлення всіх граней гагаузького питання (ширше про гагаузів — в зазначених та інших працях). Дещо з зазначеного вище (риси господарського життя, культури, побуту) нелегко знайти між сучасними гагаузами, оскільки час і пов'язані з ним обставини позначилися й на цій народності. Все ж вони, особливо в селах і досі залишаються досить самобутніми. Тривалий час історична доля гагаузів пояснювалася неправильно, мовляв, це потурчені болгари, отже в очах декого мало не перевертні, потурнаки. Або — це турки, які якимсь незбагненним способом стали християнами, а до того мали б завдати багато лиха слов'янам-християнам. Все це та інше породило між гагаузами та іншими народностями Буджака елемент деякої відчужености, слід якої, звичайно, на простолюдинському рівні можна б знайти й зараз. Фактично для цього не було й немає реальних підстав, бо етнічна історія гагаузів не така, як це нерідко приписували.

ЦИГАНИ

За назвою «цигани» багато европейців відразу впізнають одну й ту ж загальнознану екзотичну народність. Так називають її, звичайно, з відповідним пристосуванням до своєї мови: всі слов'яни, румуни, угорці, німці, французи та ін. Турки також вживають цей етнонім. Але в інших місцях або не зовсім так, або й зовсім не так. В Італії, наприклад, цигани вже zingaros, в Еспанії й Південній Франції — gitanos; французи знають ще одну назву bohémiens тобто «богемці». Для англійців цигани — gypsy, для сучасних греків gyphtoi, що в обох випадках означає просто «єгиптяни». Єгипетський слід веде й до другої угорської назви циган — «fharae» перкд. («фараонів народу»). Паралельні назви чи прізвиська давали циганам і в інших місцях: басарабським (теп. Молдавія і частково Україна) «лаєші»; кримським — «кельмеші». Фіни мають для цієї народности етнонім nustalaiset, тобто «чорні», голландці — heydens — «погани», а от шведи й датани назвали циган татарами. Дуже строкаті й азіятські етноніми циган. Для ілюстрації ось який етнонімічний ряд: «карбут», «поша», «дзат», «карачі», «лулі (лурі)» та ін. — на просторі передньої Азії; «боша» — вірменська назва; «джат» — афганська; «люлі», «белуджі», «мезанг», «ага» — середньоазійські. Америка знає циган і як келдерарів, ловарів. Всі вище наведені етноніми поширені лише на певній території, хай і значній, проживаючи на якій, цигани можуть і не догадуватися як їх називають деінде. В ці етноніми різні народи вклали свої уявлення про циган, зокрема про їх походження. Взяти б етнонім «цигани». Дехто пов'язував його з Гомеровими синтами. На думку деяких давніших дослідників, ця

назва тягнеться від дунайських сигинів, про яких писав Геродот (V ст. до н.е.) і які самі вважали себе вихідцями з Мідії (Азія). Досить усталена думка про походження назви «цигани» від грецького Atsinkonos (Athinganos) — так в середньовічні часи називалися жителі однієї місцевости в Малій Азії. За переконанням візантійців, саме звідти вийшли цигани, тому й дали їм тамтешню назву. В тодішній Візантійській імперії офіційною мовою була грецька, однак самі греки, як вже сказано, затримали «єгипетську» назву циган, яка, до речі, може походити й від гори Gyp в Пелопонезії, де жила циганська колонія. Виходило б, що через Візантію назву «цигани» засвоїли інші народи.

«Єгипетські» назви циган ґрунтуються на думці про їх прихід до Европи з Єгипту. Мабуть, одна з перших циганських ватаг примандрувала до Франції з Богемії (Чехія), звідси «богемці».

Фінська назва етимологічно прозора — від кольору шкіри й волосся циган; голландська — від уявлень про їх релігію; шведи й датчани або просто ототожнили циган з татарами, або вважали їх вихідцями з татарських країв. А от азіятські «дзат(джат)». В Індії й зараз живе народність з такою назвою і, до того, багато в чому подібна до циган — мабуть, і тут є наслідок якогось уподібнення чи ототожнення. Самі ж цигани в цілому світі на усіх своїх численних діялектах називають себе рома (в однині — ром*) або рідше — мануш, що означає «люди».

Для европейців цигани були загадкою, не все про них абсолютно ясне й зараз, особливо для ширшої публіки, то ж варто торкнутись питань: хто такі цигани; звідки, коли, чому і як розселилися по світі, яке їх етнографічне обличчя тощо? Мета цієї статті якраз і полягає в тому, щоб на підставі існуючої літератури[1] та деяких інших метеріялів дати більш-

---

* В деяких місцях вимовляється як «лом».

[1] Про існуючу літературу див.: А.В. Герман. Библиография о цыганах. Указатель книг и журналов с 1780 по 1930 гг., М., 1930; A Gypsy bibliography. Ann Arbor (Michigan), 1971. В цій статті зокрема

менш задовільну відповідь на ці питання, і ще — з деяким наголосом на українських циганах.[2]

Тепер цигани живуть в усіх частинах світу: в Европі чи не скрізь, в Азії й Африці — в багатьох країнах. В XIX ст. незначна частина їх з Европи переселилася до Америки й Австралії. Годі назвати загальну чисельність циган у світі; наводять дуже широкий діяпазон: 2,5 — 8 і навіть 10 — 12 млн.[3] За кількістю циганського населення перше місце належить Болгарії, далі йдуть СРСР, Румунія, Чехословаччина, Юґославія, Угорщина, Еспанія та ін. За переписом 1979 р. в СРСР проживало 209,159 циган;[4] з них на Україні 34,411, в тому в Закарпатській обл. 5,586.**

використано: Wielka Encyklopedja Powszechna ilustrowana, т. XIII і XIV, Warszawa, 1894, стор. 527-532; Энциклопедический словарь (изд. Ф.А. Брокгауз — И.А. Ефрон), т. XXXVIII, СПб, 1903, стор. 304-308; Большая Советская Энциклопедия, изд. 2, т. 47, М., 1957, стор. 6-7, изд. 3, т. 28, М., 1978, стор. 607-609; Советская историческая энциклопедия, т. 15, М., 1974, кол. 788-790; Краткая литературная энциклопедия, т. 8, М., 1975, кол. 408-410; Українська Радянська Енциклопедія, вид. 1, т. 16, К., 1964, стор. 35; Радянська Енциклопедія Історії України, т. 4, К., 1974, стор. 454; А.П. Баранников. Цыганы СССР. Краткий историко-етнографический очерк, М., 1931; С.А. Токарев. Этнография народов СССР, М., 1958, стор. 211-215; «Народы европейской части СССР», т. 2, М., 1964, стор. 834; В.И. Санаров. Проблемы историко-етнографического изучения цыган — «Советская этнография», No. 4, 1971.

[2] Див. М. Плохинский. Цыгане старой Малороссии (по архивним документам) — «Этнографическое обозрение», М., 1890, No. 4; О.П. Баранніков. Українські цигани, К., 1931; його ж Українські та південноросійські циганські діялекти, К., 1933.

[3] БСЭ, изд. 3, т. 28, стор. 607.

[4] «Вестник статистики», 1980, No. 7.

** В цьому ж офіційному джерелі кількість циган на Україні за переписом не вказана, що пояснюється їх розпорошеністю та відповідними статистичними правилами. Зазначені цифри взято з службових статистичних матеріялів.

Як і в інших краях, на Україні здавна досить помітний циганський слід. Вони фігурують в низці українських народних пісень, казок, приказок, анекдотів. Згадками про циган рясніє і в українській літературі.[5] До циганської тематики зверталися такі письменники як С. Воробкевич (вірш-пісня «Заграй ми, цигане, старий»); С. Руданський (співомовки: «Циган з хроном», «А не халапасуй!», «Циган на толоці», тощо); М. Старицький (п'єса «Циганка Аза») та ін. літератори.

В українській мові є низка висловів «циганського циклу». Тут слово «циганити» в розумінні обдурювати, шахрувати і такі поняття як «скакати» (танцювати) «циганські баляндраси», тобто танцювати різні витребеньки; «циганська голка» (велика швацька голка); «циганське життя» (мандрівне, безпритульне); «циганське сонце» (місяць); «циганський піт» або «циганське тепло» (холод); «циганщина» — під час весілля переодягатися циганами й випрошувати різні речі.[6]

За чорний, смуглий колір циганами називали і людей і тварин; до людей така назва приставала й за циганську вдачу. Є й прізвища на «циган»; Циган, Циганчук, Циганенко та ін. Зараз на Україні є три села, в назві яких цей же корінь, а інших назв, зокрема мікротопонімів значно більше.

Поняття «циган» входить і до поетичної біжутерії (вечір-циган, ніч-циганка тощо). А кого колись в дитинстві не лякали, що якщо лягти не поївши, то присняться цигани і т.п. Однак все це аж ніяк не монополія одних українців, подібна ситуація і в інших народів, серед яких жили цигани. Тут варто відзначити бодай дещицю. Циганська тематика є в творах письменників: Сервантеса (еспанець), Ґюґо і Меріме (французи), Пушкіна і Ґорького (росіяни); в творах композиторів: Ліста (Угорщина), Гайдна (австрієць), Брамса (німець), Рахманінова (росіянин) та ін. Під впливом циганської музики чи музикантів-циган виникли навіть окремі стилі: в Еспанії —

---

[5] Див. Словник української мови, т. XI, К., 1980, ілюстративний матеріял до «циган» та похідних.

[6] Там же.

фламенґо, в Угорщині — вербункоси, а в Росії з поширенням і на Україні — циганський романс. Циганська тематика віддзеркалена і в інших жанрах мистецтва. Все це свідчить про давнє й тісне знайомство з циганами.

Коли ж саме Европа познайомилася з ними? Якщо згадані Atsinkonos (Athinganos) справді цигани, то про них сказано в візантійських хроніках в IX ст. Так чи ні, але найраніше в Европі цигани появилися саме в межах візантійської імперії. Десь в 20 рр. XIV ст. вони вже на о. Кріті, в 1370 р. на території теперішньої Румунії (перша згадка про них, звичайно, могла не співпадати з фактичною появою). Чеські хроністи помітили циган в 1416 р. Наступного року велика циганська ватага з вождями Сінделем («царем»), Михалі, Андраші й Пануелем («герцоґами») з теп. Румунії прибула до Угорщини, звідки цигани розсіялися по інших місцях Европи. Тому в літературі розселення циган по Европі нерідко датується 1417 р., що неправильно. Далі цигани до різних країн прибувають в такій послідовності: Італія (1422 р.), Франція (1427 р.), Ельзас (теп. Пн.-Сх. Франція — 1430 р.), Англія (1430 р.), Еспанія (1447 р.). В XV ст. цигани потрапили до Польщі й Литви, а потім і до Росії. Мабуть, найпізніше до Швеції (1512 р.). Щодо України, то належить мати на увазі ось що. Значна частина її земель в XV ст. входила до складу різних держав: Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, тому появу циган на українських землях слід пов'язувати з їх появою в перелічених державах. Найраніше цигани мали б бути на українській частині колишньої Басарабії (Одещина), Північній Буковині (Чернівецька обл.) і на Закарпатті. Найдавніша писемна згадка про циган в Польщі припадає на 1501 р., хоч, звичайно, там, в тому й на належних їй українських землях цигани фактично жили раніше. Що було саме так, переконує перша писемна згадка про циган у Литовському Великому Князівстві (1501 р.). Великий князь Олександер Яґеллончик видав привілей, яким затвердив циганського війта, якогось Василя і надав циганам у Великому Князівстві певний статус «згідно з давніми правами», наданими попередніми князями. Звідси висновок: цигани жили в Литовській державі і насамперед, на українських її землях, значно раніше. В часи масового розселення циган по Европі Україна

сусідувала й тісно контактувала з землями теперішньої Румунії і зокрема з молдавським князівством, де здавна жили цигани. В XIV ст. цигани нераз згадуються в молдавських грамотах, написаних тодішньою українською мовою.[7] Та ж звідти в тому сторіччі й прийшли цигани на Україну, звідки поширилися й по Литві, Польщі й Росії, хоч до цих держав цигани надходили й іншими шляхами. Цілком можливо, що якась частина українських циган прикочувала і з Сербії, бо російські цигани називали українських також і servi, тобто сербами. Скрізь в Европі циган спочатку приймали радо, за них навіть заступалися папи й монархи, оскільки цигани з кон'юнктурних міркувань видавали себе за вигнаних з Єгипту чи звідкись інде Християнських пілігрімів. В 1423 р. імператор священної римської імперії Сиґізмунд I в своєму привілеї назвав циган вірними підданими і розпорядився, щоб циганському воєводі Владиславові було в імперії всяке сприяння. Однак цигани дуже швидко показали своє справжнє обличчя — і ставлення до них різко змінилося. В 1453 р. у Франції на них наклали відповідні обмеження, а в 1461 р. видали нелюдський закон, за яким на циган полювали як на звірів без огляду на стать і вік. В 1492 р. циган вигнали з Еспанії, закинувши їм незаконні зв'язки з арабами. Напевно, це не дало бажаного наслідку, бо через 7 років їх зобов'язали на протязі 60 днів поселитися в містах під страхом повторного виселення, а в 1633 р. в Еспанії взагалі заборонили циганам називатися своєю назвою (етнонімом) і вживати свою мову.

Виганяли циган також інші країни: Швайцарія (1510 р.), Англія (1531 р.), Голландія (1545 р.), німецькі держави (1577 р.). З Німеччини після цього значна частина циган перекочувала до Польщі, Литви. В Польщі ладні були в 1551 р. вигнати циган за умови, що й сусідня Чехія поступить так же. А в 1557 р. польський сейм визнав циган зовсім непотрібними і постановив вигнати їх з країни й надалі не приймати, однак

---

[7] Українські грамоти XV ст., К., 1965, стор. 89, 102, 107; Словник староукраїнської мови XIV-XV ст., т. 2, К., 1978 — «циганин» та ін.

через 8 р. до цієї справи знов повернулися в такому ж пляні. В 1578 р. сейм встановив кару для тих осіб, які давали циганам притулок, від чого дуже потерпіло Підляське воєвідство, де скупчувалося багато циган — там жило й багато українців. В 1607 р. шляхта названого воєвідства спеціяльно просить звільнити воєвідство від таких розорюючих кар, що й було зроблено, однак старостам було наказано й надалі виганяти циган.

В Литовському Великому Князівстві становище циган було спочатку краще (в 1569 р. Литва й Польща об'єдналися в одну державу — Річ Посполиту). За 2-м Литовським статутом (1576 р.) виганяли лише циган-злодіїв та шпигунів; всі цигани звільнялися від військової служби, а жебраки — від податків. Проте 3-й Литовський статут 1588 р. розпорядився вигнати циган з Великого Князівства, отже і з належних до нього українських земель. Сеймові конституції 1589 і 1590 рр. обклали циган податком. Але одні законодавчі заходи мало що давали, тому в Речі Посполитій намагалися вплинути на циган через їх вождів. В Европі ці вожді прибирали собі різні назви відповідно до европейської титулятури: король, герцоґ, воєвода, комес, дука, лицар. Вони обиралися на загальних циганських зборах чи громада пропонувала їх, а адміністрація затверджувала. До компетенції цих вождів входила репрезентація циганської людности перед адміністарцією відповідної країни, збір податків з циган на користь держави, вирішення різних внутрішніх справ. В разі надужиття владою цигани могли скинути свого керівника і покарати його ганебним шмаганням. На території Речі Посполитої циганами верховодили циганські королі (назви «король» щодо них дотримувався й уряд). Тут знані декілька таких королів з XVIII ст.: Урзулецький, Я. Троцинський, Ф. Богуславський, яких призначав польський король Август II. В Литовському Великому Князівстві багато циган було в володіннях князів Радивилів, вони й призначали своїх циганських королів з резиденцією в білоруському місті Мирі — Стефановича (пом. 1778 р.), Марцинкевича (пом. 1790 р.), його сина. В інших місцях Великого Князівства були інші циганські королі: Знамеровський (пом. 1795 р.), Милосцинський. Циганські королі насправді хотіли жити по-королівському. Наприклад,

Марцинкевич оточував свою персону різними пишнотами, почестями, ритуалом тощо. Посади циганських королів інколи займали й не цигани, а польські чи литовські шляхтичі. У 1789 р. цигани зчинили проти свого короля Знамеровського бунт, викликаний його зловживаннями; бунт закінчився традиційним шмаганням короля.

Деякі з названих циганських королів залишили Річ Посполиту: Марцинкевичів син подався до Мултени, підвладної Туреччині території Румунії; до Туреччини відкочував з циганською ватагою і Милосцинський.

Інститут циганських королів був відомий і на тій частині України, яка входила до складу Речі Посполитої (з 1654 р. Лівобережна частина України відійшла до Російської держави). На Поділлі, наприклад, зафіксована приказка: «Сивий сь, як циганський король». Приказка підказує, що ці королі мали б призначатися з літніх осіб.

В кінці XVIII ст., тобто наприкінці свого існування Річ Посполита намагалася залучити циган до осілого життя. В 1791 р. їм надано 1 рік для оселення на постійних місцях, але ця справа посувалася дуже помалу, а в 1795 р. Річ Посполита взагалі припинила своє існування і значна частина українських земель від неї відійшла до Російської імперії.

Щодо Росії, то в ній цигани жили вже десь в XVI ст., однак документальні свідчення про них пізні. В 1733 р. засвідчено, що їм дозволено селитися в прибалтійській частині імперії. В першій половині XVIII ст. практикували приписувати циган до військових частин, на користь яких вони сплачували податки. В тому ж році на утримання Ізюмського і Охтирського полків (Слобідська Україна — там полк був і адміністративною одиницею) додатково йшли також і збори з циган. На Лівобережній Україні (Гетьманщині) відповідно до існуючого адміністративно-територіяльного поділу цигани ділилися на 10 полків, на чолі яких стояли циганські отамани. Збір податків з циган доручався відкупщикові, який і призначав циганського отамана. Відкупщики нерідко зловживали своїми повноваженнями, що видно, наприклад, з циганської скарги на відкупщика-цигана Миненка, яку розглядав Сенат. Відкупна податкова система щодо циган була скасована в 1757 р., після чого на кожного наклали 70 коп.

річного податку, а циганських отаманів стала призначати Генеральна військова канцелярія, яка була центральною установою гетьманського уряду на Лівобережній Україні.

Що у 2-ій пол. XVIII ст. на Україні було чимало циган, свідчить окремий циганський цвинтар в м. Ізюмі. З 2-ї пол. XVIII ст. посилено колонізувалися українські землі, де навіть була створена адміністративно-територіяльна область Слов'яно-Сербія (заселювалася переселенцями сербами та іншими). В зазначений період в цьому ареалі (м. Слов'янськ) зафіксовані й цигани. Може, одна з назв українських циган (servi) якось пов'язана і з цими сербами. В 1759 р. циганам заборонили в'їзд до столиці Санкт-Петербурга.

З осілістю циган в Росії, як і всюди, справа стояла кепсько. Ось приклад: в 1763 р. в Білгородській губернії було 4,471 циган, але лише 11 побажали перейти на осілість. Уряд всіляко присікав циганське бродяжництво. В 1765 р. їм наказали вибрати постійне місце проживання, в 1783 р. на них наклали по 3 карб. подушного податку — за правовим статусом цигани зрівнювалися з державними селянами. Було запропоновано надавати їм для поселення добрі місця і заборонено кочувати. За указом від 1792 р. цигани Катеринославщини (Україна) мали приписатися до різних державних відомств без заборони приписуватися до різних цехів та міщан. Дальше законодавство в Російській імперії щодо циган мало насамперед викорчувати традиційне кочування і дедалі закріпачити їх. В 1800 р. осілі цигани-рільники на 4 р. звільнялися від рекрутської повинности і податків. Череаз 2 р. Сенат розпорядився поділити циган на дрібні групи, поселити їх на державних землях, заборонити видавати їм паспорти (для виїзду). 1809-й рік знов дав про себе знати заходами проти бродяжництва циган. Через 2 р. вирішили: до 1812 р. завершити приписку циган, а з неприписаними поступати як з бродягами. В 1812 р. до Російської імперії від Туреччини відійшла Басарабія, а з нею й чимало циган. У 1818 р. там циганам дозволяли вступати до міщанських громад, а тих, хто знаходився на державних і приватних землях зрівняно з кріпаками. В 1839 р. було вирішено до 1841 р. поселити циган на державних землях. В 1856 р. на циган поширили рекрутську повинність. Після реформи 1861 р.

(скасування кріпацтва) в Росії законодавство циганами майже не цікавилося, а попередні адміністративні заходи бажаних наслідків не дали, бо годі одними лише цими, навіть і дуже крутими заходами, змінити традиційний уклад життя всієї народности, зокрема її потяг до кочівного життя.

В інших европейських країнах з кінця XVIII ст. до циган стали ставитися гуманніше і намагалися залучити до осілого трудового життя. Особливо переймалися циганською справою в Австрійській імперії, до складу якої на той час входили й українські землі: Закарпаття, Галичина, Північна Буковина. Імператори Марія-Тереса і Йосиф II задумали зробити угорських циган рівноправними з іншими підданими. Для них навіть придумали назву («Uj maguar», новоугорці). Однак з усіх цих заходів мало що виходило, тоді з 1768 р. від циган стали відбирати дітей і віддавати до школи — знов розчарування. Все ж в угорській частині імперії тоді циганам жилося найліпше. Окрему школу для циган мали і в Прусії, однак в 1873 р. змушені були закрити її. Інакше було в Румунії, що перебувала під зверхністю Туреччини — там до 1856 р. циган мали за невільників. Збереглися давні грамоти, в яких говориться про дарування землі разом з циганами.[8] Правда, в 1864 р. там вирішили зробити з циган осілих рільників, давши їм по 2 га. землі, однак цигани швидко за безцін порозпродували землю селянам. Нова серія заходів чекала циган в 20 рр. XX ст. в СРСР. В 1926 р. прийнято постанову про їх перехід на осіле трудове життя, чому насамперед мав сприяти новостворений Всеросійський циганський союз, який однак не виправдав себе в цій справі. Під час колективізації сільського господарства з 1927 р. пішли на нечувану справу: на Україні й Північному Кавказі стали організовувати циганські колгоспи — нічого не вийшло. Натомість більш відчутні освітньо-культурні досягнення. В 1926 р. на базі російського алфавіту створили циганську писемність. Виходили циганомовні журнали: «Романы зоря» («Циганська зоря») та «Нєво дром» («Новий шлях»). В 1931 р. в

---

[8]Там же.

Москві став функціонувати циганський театр «Ромен» (діє й досі), спочатку й циганською, а з 1940 р. російською мовою. В 30-их рр. науковці видали низку циганознавчих досліджень. В СРСР існує скромна, але все ж помітна циганська література, оригінальна й перекладна.[9] Вона заявила про себе в 20-х рр. іменами О. Германо, М. Панкова та ін. З старших циганських авторів можна назвати також І. Безлюдського, І. Рома-Лебедєва, О. Панкову, В. Тимофиєву, М. Саткевича. З молодших — Г. Канті, Л. Мануша Белугіна, В. Романо. Видано збірники циганського фольклору тощо. При деяких філармоніях, в тому й на Україні створено циганські ансамблі. Особливо ряснiє циганськими музикантами на Закарпатті. В 1956 р. в СРСР видано указ про залучення кочівних циган до осілого трудового життя — масове кочування таборами припинилося, тим більше що доступ циганам через кордон закритий. Однак втримати циган на одному місці, та ще й переконати чи й примусити працювати нелегко. В правовому відношенні цигани в СРСР рівноправні громадяни, проте ніде правду подіти: їх загальні освітні й соціяльно-культурні показники досить і досить скромні: відчувається багатовікова патріярхальна, кочівна традиція. В час Другої світової війни циган в Европі спіткала трагічна доля: німці фізично знищили багато тисяч їх.

З кінця XVIII ст. вивчення циган покладено на наукову основу. В наступному сторіччі дослідження поширилися й поглибилися, давши добрі наслідки саме в історико-етнографічному пляні. В 1888 р. в Англії створили спеціяльне товариство Gypsy Love Society з своїм журналом. Але особливо пожвавилася дослідницька й інша праця щодо циган в останні десятиріччя нашого часу. З 1971 р. у Франції існує Comité international Rom (Міжнародний Комітет Циган); у Великобританії — Institute of Contemporary Research and Documentation (Інститут сучасних досліджень і документації циган); в Америці — Komita Lumiaki Roman andie Amerika

---

[9] БСЭ, вид. 2, т. 47; вид. 3, т. 28; КЛЭ, т. 8 — «цыганская литература».

(Міжнародний циганський комітет в Америці); з 1971 р. в Індії — The Indian Institute of Roman Studies (Індійський інститут циганознавства). В 1971 р. в Лондоні відбувся Міжнародний конґрес циган, в 1976 р. в Індії — Міжнародний циганський фестиваль. Останнім часом в Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Угорщині, Югославії й Польщі, а також у Швеції, Фінляндії, Франції видано чимало творів циганських авторів. В Чехословаччині й Югославії відповідно чеською, словацькою й сербохорватською мовами видаються журнали для циган. На черзі питання про походження циган.

Довго тримався погляд, ніби вони вигнанці (вихідці) з Єгипту, проте ця версія не підтвердилася. Ототожнення циган з Гомеровими синтами й Геродотовими сигінами ґрунтувалися лише на фонетичній подібності етнонімів. А дехто схильний був бачити в циганах нащадків населення леґендарної Атлянтиди, про яку писав античний грецький філософ Платон. Відповідно до цих уявлень циган визнавали за стародавніх жителів Европи. В 1783 р. німецький дослідник Трельман виступив з заявою про індійське походження циган, його підтримав земляк Рюдиґер. Обидва керувалися антропологічними і особливо лінгвістичними міркуваннями. В наступному сторіччі цю думку підтвердили науковці Потт Батальяр, Мартільє та ін. Зараз індійське походження загально визнане. Однак годі точно сказати, від якої саме індійської групи вони пішли. Вже відомо, що в Азії (Сірія, Афганістан) циган називають дзат (джат), а в Індії є однойменна народність, то спокусливо пов'язати циган з нею, але відзначеного зв'язку ще замало. В Індії є чимало інших народностей, скажімо, нати, які в багатьох відношеннях нагадують циган. Так чи не так, а предки циган в давнину кочували десь в Північно-Західній Індії. В стародавній Індії панувала кастова система (збережена й досі), за якою певна група людей займалася традиційними, спадковими професіями. Трельман пов'язував циган з найнищою кастою sudra (шудра), до якої належали слуги, раби тощо. До речі, до найнижчої соціяльної верстви в стародавній Індії належали також артисти. Є всі підстави відносити предків циган в Індії якраз до цієї нижчої категорії. На користь такої думки говорять ось які характерні для індійських кастових низів і для

циган обставини: одношлюбність; відсутність власної релігії; відсутність писемности; заняття «низькими» професіями; усвідомлення свого низького походження. Інша річ — чи походили цигани з якоїсь однієї касти чи з багатьох. На думку російського знавця циганського фольклору М. Кунавіни (XIX ст.), цигани походять від багатьох різних каст. Оскільки вони займаються ворожінням, то, на його думку, це в них від вищої касти, брамінів; різні ремесла — від касти ремісників; танці, музика, співи — від касти артистів і т.п. Такий погляд неприйнятний, бо відчуження між кастами було настільки значне, що об'єднати їх в одно ціле було неможливо. І ще: одні були мандрівні, інші — осілі. Якщо колись якісь обставини і змусили якихсь фахівців покинути Індію, то не представників багатьох каст відразу. Інші дослідники, скажімо О. Баранніков відносили циган до однієї касти — артистів. Але загальновідомо, що цигани володіли й володіють багатьма різними професіями: казанярі, лудильники, золотарі, кошикарі, ліверанти (баришники кіньми), коновали, ковалі, різні артисти, фокусники, балагури, водії й дресирувальники різних тварин, ворожбити, жебраки, злодії тощо. І понад усе — кочівники. Важко припустити, щоб уся ця сукупність професій при суворій міжкастовій специфікації й реґляментації належала одній касті артистів. Правда, в Індії предки циган, мабуть не були такими майстрами на всі руки, і лише згодом в ході мандрівного життя між різними народами цигани засвоїли нові професії. Все ж предки циган належали насамперед, здається до нижчої касти артистів. Вважають ніби й самоназва циган свідчить саме про таке походження,[10] хоч правду кажучи самоназва «люди» з одного боку може означати простолюддя, челядь і т.п., а з другого — люди (на відміну від рабів) у зарозумілому значенні.

Як вже зазначено, мова — перше свідчення індійського походження циган. Циганська мова належить до новоіндоарійської групи індоевропейських мов. Вона неоднорідна і розпадається на багато, відчутно відмінних діялектів. Ще Ф.

---

[10] УРЕ, вид. I, т. 16, стор. 35.

Міклошич в Европі нарахував 13 діялектів. Є серед них і окремий український. На формування циганських діялектів вирішальний вплив мали мови тих народів, серед яких оселялися цигани. Ці впливи настільки показові, що по циганських діялектах можна судити й про міґрацію цієї народности. Наприклад, у багатьох циганських діялектах значно помітний грецький вплив і не тільки в лексиці, а і в граматичних конструкціях. Звідси висновок: цигани довший час сусідували з греками чи то в Малій Азії (Візантійська імперія), чи в самій Греції. Далі, в мові еспанських циган, крім, звичайно, еспанських елементів є ті ж грецькі, а також слов'янські й румунські — знов висновок: перед приходом до Еспанії цигани жили між греками, болгарами, румунами. Чи ще: в мові російських циган (окремий від українського циганський діялект) можна знайти угорські, німецькі й польські запозичення — це говорить про їх маршрут до Росії. А от в мові українських немає угорських, німецьких і польських запозичень — отже прийшли вони не з тих країв.

Переважна більшість циган двомовна, тобто знають свою мову й мову того народу, серед якого живуть. Звичайно, циганська мова зазнає асиміляції, примітивізації, а наявність багатьох відмінних діялектів ускладнює циганську літературну справу.

Не всі циганські групи зберегли свою рідну мову. Деякі, скажімо, вірменські боша, майже повністю злилися з вірменами. Звичайно, старші цигани краще знають рідну мову, ніж молодь. Про стан цієї справи, наприклад, в СРСР можуть свідчити цифри перепису 1979 р.: з 209,159 рідною мовою визнали циганську 154,925; російську — 31,132, інші мови — 23,102. До цих «інших» належить і українська, бо на Україні цигани, як правило, говорять мовою оточуючого українського населення. Щодо українського діялекту циганської мови, то він, в свою чергу, ділиться на декілька говірок.

Циганський антропологічний тип загальнознаний і також переконливо свідчить про індійське походження циган. Він у незмішаних циган виглядає ось як: досить високі; довгоголові; помітно скошене чоло; трохи менший, ніж у европейців, об'єм черепа; довгий і тонкий, прямий або орлиний ніс; швидкий погляд; досить смуглий колір шкіри, особливо на

руках; чорне часто кучеряве волосся. У змішаних циган зазначені показники згладжені; можна знайти навіть рудих циганів.

Раз індійське походження циган науково безспірне, то залишається відповісти на питання, коли і чому цигани вийшли з Індії. Щодо часу виходу, то вказується приблизно: кінець І-го — початок ІІ-го тисячоріччя до н.е. чи, скажімо, — V-X ст., XI ст. тощо.[11] Звичайно, про точний рік, десятиріччя чи й сторіччя не може бути й мови, бо немає документальних свідчень. Трохи світла на це питання проливає мовознавство.

Справа в тому, що деякі елементи, наявні в циганській мові, в індійських мовах остаточно оформилися десь так в X ст. до н.е. Звідси висновок: цигани вийшли з Індії з тими мовними елементами приблизно в той період. Звичайно, не виключений частковий ранній, а тим паче пізніші виходи. І взагалі циганське розселення з Індії не було одноразовим актом і до того, вийшовши з Індії, предки циган надовго затримувалися по дорозі. Це був, так би мовити, побічний, трохи відсталий (запізнілий) потік великого переселення народів, яке в інших місцях відбулося раніше.

Що ж спричинилося до циганського розселення з Індії? В ті часи на Індію особливо напосідали різні мусульманські народи й племена, які, зрештою, й покорили її. Численні індійські вельможі (раджі) тримали на службі різні артистичні групи (музикантів, танцюристів, співаків, фокусників тощо). Все це були нижчі касти індійського суспільства. Після мусульманського завоювання індійські раджі втратили свою колишню могутність, велич і пишність; мусульманські завойовники принесли і прищеплювали нові смаки — колишня артистична братія стала безробітною і в пошуках шматка хліба змушена була залишити завойовану Індію. Це було тим легше, що і до того предки циган в самій Індії вели кочівне життя.

Так в загальних рисах виглядає етнічна історія циган і їх

---

[11] БСЭ, вид. 3, т. 28, стор. 608; БСЭ, вид. 2, т. 47, стор. 7; УРЕ, вид. 1, т. 16, стор. 35.

розселення з Індії. Побут циган досить добре описаний в літературі (науковій і художній), відзеркалений в циганському фольклорі тощо, в мистецтві інших народів, та й зараз можна побачити натуральних циган. Тому в цій статті досить відзначити лише дещо.

В релігійному відношенні цигани індиференті, вони засвоїли віру тих народів, серед яких жили. Є, отже, циганихристияни (православні, католики, протестанти), мусульмани. Їх релігія зазнала певних метаморфоз, переплівшися з споконвічними уявленнями. В обрядах, пов'язаних з народженням дитини, весіллям, похоронами дуже відчутний ще прадідівський, індійський відгомін. В шлюб вступали і вступають дуже рано. Непереборною перешкодою для шлюбу є лише 1-й ступінь споріднености. Звичайно, чимало циганських традицій вступає в колізію з законодавством відповідних країн, з чим, однак цигани не дуже рахуються. Дівчина до шлюбу відносно вільна й горда, після шлюбу перебуває майже в рабській залежності від чоловіка — крутий патріярхат. Однак відчутні й елементи матріярхату. Наприклад, чоловік, вступаючи в шлюб, повністю поривав із своїм родом, переходив до дружини, яка забезпечувала його усім потрібним. Чоловік міг вилежуватися, а дружина мала різним способом діставати для нього їжу та ін. Це не просто лінощі, а традиційний уклад життя. Далі, часто саме старі досвідчені циганки користуються загальновизнаним авторитетом, повагою; про своїх дітей цигани, з европейського погляду, дбали дуже погано: майже босі, голі, брудні, голодні. Правда, дівчатками піклувалися трохи краще й довше, а хлопчики з 7-8 р. вже мали самі собі давати раду.

Всюди цигани діляться на осілих, напівосілих і кочівних; осілі й напівосілі в свою чергу — на сільських і міських. Найбільше осілих циган в СРСР, Румунії, Болгарії. Всі ці групи відрізняються побутом. Осілі майже повністю позбулися своїх традиційних циганських етнографічних рис, зливалися з оточуючим населенням. Правда, навіть осілого цигана можна відрізнити саме за побутовими ознаками: житла й господарства не відзначаються особливим порядком, охайністю. В Басарабії, наприклад, цигани тулилися по напівземлянках (бурдейках). Осілі цигани цуралися своїх

кочівних родичів за відсталість, некультурність, а кочівні не любили осілих за те, що відцуралися циганства, «побіліли».

На Україні й давніше було багато осілих циган. Сільське рільництво особисто не спорилося — землю здавали в оренду, або наймали собі наймитів. Кочували по Україні здебільшого басарабські й кримські цигани, а також прибулі з інших країн. Як правило, цигани кочували лише в теплу пору року, а на зиму зупинялися по селах і містах, винаймаючи якісь громадські чи приватні будівлі тощо. Щодо кримських кельменів, то вони мандрували майже цілорічно, за це, а також за жебрацтво українські цигани їх не любили. Осілий циган майже ніколи не жебракував. Кочівне циганське життя проходило на возах, запряжених кіньми. На возі — сім'я й мізерні пожитки, над возом дугоподібне чи якесь інше накриття від дощу, вітру й холоду. Вся група кочівних циган — це табір, який формувався переважно за родовою ознакою. Очолював табір вайда — він представляв табір перед місцевою адміністрацією чи громадою; розпоряджався спільною циганською касою; вирішував внутрішньоциганські справи.

З етнографічного погляду найбільш цікаві, звичайно, кочівні цигани — побут, звичаї, одежа тощо. Щодо одежі, то циганський чоловічий одяг мало ориґінальний, жіночий — більш. Цигани дуже полюбляють різні прикраси, дорогі чи то блискучі; носять строкату, яскравих кольорів, з перевагою червоного, одежу, носили довгі збірчасті спідниці. А взагалі ходити в старій, дрантивій одежі для давніших циган це була своєрідна мода. Зараз навіть грошовиті цигани одягаються з циганським смаком, з відчутною показовістю. Цигани взагалі досить веселі, дуже галасливі, обдаровані почуттям гумору люди; дуже музикальні, грають на европейських інструментах, зокрема на скрипці, вельми схильні до імпровізацій. Їх народні пісні експресивні, ліричні, в них часто присутня природа. Багатий і циганський епос. Звичайно, про багато дечого циганського зараз говориться вже в минулому часі, бо й цигани, звичайно, проґресують за рахунок своєї етнографічної самобутности. Це, зрозуміло, стосується й українських циган, яких давніші дослідники вважали за найкультурніших серед усіх циган кол. Російської імперії.

До речі, поняття «українські цигани» має не тільки географічний зміст, а ґрунтується й на інших реаліях: вже зазначений український діялект циганської мови; усвідомлення певної своєї окремішности; вище відзначений більш високий ступінь культури тощо. Це поняття стосується також тих циган, які віддавна зжилися з українцями й поза межами територіяльної Української РСР, зокрема — до циган суміжних територій (Курська, Білгородська, Воронізька обл., Кубань — Російська Федерація). В давніх документах стосовно українських циган говорилося: «бавляться звичайним циганським промислом» — було все ясно без деталізації. Зараз про це все можна почерпнути лише з літератури, залишилися лише не зовсім ясні згадки про ті романтично-екзотичні з одного боку і нужденно-злиденні з другого боку часи.

ЧОМУ КНЯЗЬ ВСЕСЛАВ ПОЛОЦЬКИЙ ГАСАВ ВОВКОМ?

В давньоукраїнському «Слові о полку Ігоревім» (між 1185 і 1187 рр.) є місце, якому дослідники дали умовну назву «Пісня про Всеслава». В ній не все ясне і надто вже відчувається мітологічно-казковий характер. Ось це місце:

«На седьмомъ вѣцѣ Трояни
врѣже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу.
Тъй клюками подпрѣся о кони
и скочи къ граду Кыеву
и дотчеся стружиемъ злата стола Кыевськаго.
Скочи отъ нихъ лютым звѣремъ въ плъночи изъ Бѣлаграда,
обѣсися синѣ мьглѣ;
утрѣ же вознэи стрикусы:
отвори врата Новуграду,
разшибе славу Ярославу,
скочи влъкомъ до Немиги съ дудутокъ...*
Всеславъ князь людемъ судяше,
княземъ грады рядяше, а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше:
изъ Кыева дорискаше до Куръ Тмутороканя,
великому Хръсови влъкомъ путь прерискаше.
Тому въ Полотьскъ позвониша заутренюю рано
у святыя Софеи в колоколы,
а онъ въ Кыевѣ звонъ слыша.
Аще и вѣща душа въ дразѣ тѣлѣ,
нъ часто бѣды страдаше».[1]

---

* Пропущено опис битви на Немизі. В інших місцях крапки також означають спеціяльні пропуски.

[1]«Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви.

У цій статті мова піде насамперед про «вовчу» символіку князя Всеслава. В цитованому уривку його тричі порівняно з вовком, хоч це ніби не в'яжеться з конкретними ситуаціями і з авторською оцінкою цього князя взагалі. Чим пояснити це, де ключ до розкриття мітологічно-казкового тла «Пісні про Всеслава» і зокрема зазначених «вовчих» місць? Справа дещо полегшується, оскільки досліджуваний уривок, як і все «Слово о полку Ігоревім» має під собою відповідний історичний фактаж.

Князеві Всеславу належало Полоцьке князівство (частина теп. Білорусії), він був ініціятором міжкнязівської ворожнечі, запеклим ворогом синів Ярослава Мудрого (Ізяслава, Святослава, Всеволода). В 1066 р. (за іншими даними — в 1065 р.) він захопив і пограбував Новгород, де свого часу князював Ярослав Мудрий. Проти нього виступили названі брати Ярославичі — напали на належний Всеславові Мінськ і жорстоко розправилися з його мешканцями без огляду на жінок, дітей і старих. Всеслав не вгамувався і пішов проти Ярославичів. На початку березня 1068 р. на р. Немизі відбулася битва, в якій Всеслав зазнав поразки. Влітку того ж року Ярославичі запросили Всеслава на переговори, присягою ґарантувавши йому недоторканість. Коли ж Всеслав прибув, Ярославичі, зламавши присягу, схопили його і кинули в Києві до в'язниці.

Незабаром після цього на Переяславщину й Київщину напали половці. Ярославичі не справилися з ними. Незадоволені кияни вимагали від великого князя Ізяслава зброї й коней для відсічі половцям, однак не дістали. У відповідь на це вони виступили проти Ізяслава, який змушений був тікати до Польщі, звільнили з в'язниці Всеслава, обравши його князем. На київському великокнязівському столі Всеслав пробув всього 7 міс., оскільки князь Ізяслав разом з поляками навесні 1069 р. вирушили на Київ. Всеслав на чолі киян

Видання підготував Леонід Махновець, К., 1967, стор. 120, 122. Далі цитується за цим виданням з зазначенням у дужках відповідної сторінки.

виступив проти Ізяслава, однак з Білгорода (теп. с. Білгородка Київської обл.) вночі втік до свого Полоцька, залишивши киян напризволяще. Великий князь Ізяслав невдовзі вигнав його звідти, в 1071 р. Всеслав повернув собі Полоцьк і до 1083 р. воював з Ярославичами, потім — з князем Володимиром Мономахом, поки в 1101 р. не помер. Такий літописний фактаж про князя Всеслава.

Є ще одне літописне місце, цікаве насамперед в мітологічному, забобонному пляні. Під 1044 р. в літописі про князя Всеслава занотовано ось що: «...его же роди мати отъ вълхованья. Матери бо родивши его, бысть ему язвено на главъ его, рекоша бо волсви матери его: „Се язвено навяжи на нь, да носить і до живота своего," еже носить Всеслав и до сего дне на собъ; сего ради немилостив есть на кровопролитье».[2] Отже в «Слові о полку Ігоревім» заволодіння Києвом, нічна втеча з Білгорода, захоплення Новгорода, битва на Немизі — все це не авторські вигадки щодо Всеслава, а поетичні обробки історичних фактів. Правда, автор «Слова» не дотримувався справжньої хронології подій, але для поетичного твору це не має істотного значення. Що стосується судово-адміністративної діяльности князя Всеслава в Києві («людемъ судяше, княземъ грады рядяше»), то літописи з цього приводу мовчать. Може, автор «Слова» як поет тут дещо перебільшив, але не видумав взагалі, бо в компетенцію Всеслава як київського великого князя (хай і на протязі 7 міс.) входило адміністрування, судівництво тощо. А от перебування Всеслава в Тмуторокані (Таманський півострів, Кубань) історичні джерела не підтверджують. Одні дослідники (О. Потебня, Л. Дмитрієв, В. Стеллецький та ін.) вважають, ніби в зазначеному місці «Слова» йдеться не про реальну відстань між Києвом і Тмутороканню, а про поетичну міру відстані взагалі, мовляв як далеко Всеслав міг добратися за ніч.[3] Однак на думку інших (Б. Рибакова, Г. Штрама, Л.

---

[2] Повесть временных лет, т. 1, М.-Л., 1950, стор. 104.

[3] В.И. Стеллецкий. Примечания к древнерусскому тексту «Слова о полку Игореве» — «Слово о полку Игореве». Древнерусский текст и переводы, М., 1965, стор. 192, прим. до ряд. 383.

Махновця та ще декого), князь Всеслав справді міг побувати в Тмуторокані. Виходять з того, що за 1069-1071 рр. літописи про Всеслава не знають нічого — отже він десь в той час міг перебувати в Тмуторокані.[4]

Якщо зважити на загальновизнаний фантастичний підтекст «Пісні про Всеслава», то більш прийнятне перше, поетичне пояснення. Доречно покликатися й на інше місце «Слова», де автор говорить про намір головного свого героя князя Ігоря «поискати града Тмутороканя» (стор. 112), тобто, мабуть — здійснити далекий похід взагалі, оскільки фактично Тмуторокань не була метою його походу. Так чи не так, але і після всього сказаного «вовча» символіка щодо князя Всеслава майже не прояснилася. Неясно, що саме мав на увазі автор «Слова», порівнюючи Всеслава з вовком: негативне ставлення до його князівських вчинків; вовчі риси його особистої вдачі чи ще щось. Тому потрібно зробити відповідні мітологічні, мовні, літературознавчі та інші «розкопки», які, можливо, й допоможуть дещо з'ясувати. Порівняння людини з вовком має й мало неґативне значення, про що, зокрема, свідчить фольклор. З вовком наші предки асоціювали насамперед хижацтво, лютість, ненажерливість, нелюдяність, грубу силу, несправедливість і т.п. Доречно нагадати, що якраз з вовком в 945 р. порівнювали деревляни київського князя Ігоря, коли він збирав з них надмірну данину: «аще ся вьнадить волкъ въ овці, то выноситъ все стадо, аще не убьють его». В давньоукраїнській літературі, крім «Слова о полку Ігоревім», християн взагалі з вовками не порівнювали, хіба що для явного осуду. Всеслав-християнин, князь, деякий час князював у самому Києві і не як завойовник чи узурпатор, тому якось не личило порівнювати його з вовком. Чи засуджував, скажімо, автор «Слова» Всеславові міжусобні вчинки?

Д. Лихачов дав на це ствердну відповідь.[5] Б. Рибаков

---

[4] Л.В. Алексеев. Полоцкая земля, М., 1966, стор. 248.

[5] Д.С. Лихачев. «Слово о полку Игореве». Историко-литературный очерк. М., 1970, стор. 70.

натомість бачить авторську симпатію до князя Всеслава.[6] Щиро кажучи, в «Слові о полку Ігоревім» на відміну від літописів немає явного осуду цього персонажа. Навпаки, є ніби якийсь ліризм, співчуття і похвала на його адресу. Наприклад, звертаючися до князя Ізяслава (Василькового сина), автор відзначив, що він приласкав славу Всеслава — «притрепа славу дъду своему Всеславу» (стор. 120) — тут безумовно добра згадка про Всеслава. Автор «Слова» докоряє Всеславовим онукам, бо вони порвали з дідовою славою і своїми роздорами наводять поганців на його доробок. В оригіналі так:

«Ярославли и вси внуки Всеславли!..
Уже бо выскочисте изъ Дъднъй славъ!
Вы бо своими крамолами начясте наводити поганыя
на землю Рускую,
на жизнь Всеславсю» (стор. 120).

І тут симпитія до Всеслава. Цитована вже фраза «Всеславъ князь людям судяще, княземъ грады рядяше» теж говорить про похвалу, а у фразі «...нъ часто бъды страдаше» можна помітити й елемент співчуття. Одне слово, «вовча» символіка щодо князя Всеслава не є відображенням авторського негативного ставлення до нього, вона заховала в собі якийсь інакший зміст. Потрібно отже йти далі.

Порівнюючи Всеслава з вовком, автор показує лише його вовчі гасання і передає це поняттями руху — «скочи», «рыскаше», «прерыскаше». Про інші більш типові для вовка риси не говориться. То чи не говорять зазначені вовчі порівняння про фізичну рухливість, непосидливість князя Всеслава, як вважають немало дослідників.[7] Тут є дещо слушного. Д. Лихачов в цьому зв'язку покликається на князя

---

[6] Б.А. Рыбаков. Древняя Русь. Сказання. Былины. Летописи. М., 1963, стор. 94, 96.

[7] В.И. Стеллецкий. Зазначена праця, стор. 192-193; прим. до ряд. 383.

Володимира Мономаха з його «Повчання», де про Всеслава сказано ось що: «И Всеславъ Смолинскъ ожьже, и азъ всъде с черниговци о двою коню и не застахомъ въ Смолинскъ». Володимир Мономах, отже дуже поспішав («о двою коню» — з запасними кіньми), щоб застати напасника Всеслава в Смоленську, але не застав. Цитоване місце Мономахового «Повчання» свідчить насамперед про швидкість Мономаха, а не Всеслава. І взагалі, глянувши прискіпливіше, не можна беззастережно прийняти версію, що автор «Слова» порівнював князя Всеслава з вовком для визначення швидкости його руху. Взяти б білгородський епізод, коли Всеслав «скочи отъ нихъ лютымъ звъремъ». Лютий звір це якраз вовк, бо так, напевно того звіра називає і князь Володимир Мономах у згаданому «Повчанні»: «...лютый звъръ скочи ко мнъ на бедры и конь со мною поверже». Можливо тут є табуістичний відгомін, коли якусь тварину (тотема — уявного предка роду) називали не прямо а описово. У білгородському епізоді «Пісні про Всеслава» слово «лютий» мало б бути не для характеристики лютости звіра, а разом з словом «звъръ» воно дає одне поняття — вовк. Та й про яку розлюченість можна говорити, коли Всеслав просто боязливо втік. Чи не говориться тут про швидкість руху (втечі)? Не зовсім ясно.

Втікав Всеслав крадькома, бо опівночі, це раз. І ще — «объсъся синь мъглъ», тобто скориставшися для втечі туманом. Отже боязливість, таємничість втечі — це ясно, а її швидкість — проблематично. А чи не говорить про швидкість, навальність руху Всеслава фраза «скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ»? Слово «скочи» ніби на користь такого розуміння. І ще — від самих Дудуток аж до Немиги. Чи далеко це, щоб мати уявлення про швидкість Всеславового рейду? На думку дослідників, р. Немига (зараз її немає) — це тодішній доплив р. Свислочі, і вона протікала через м. Мінськ. Щодо розташування Дудуток немає одностайности: одні льокалізують їх біля Новгорода, інші — за 35 км. на південь від Мінська. Так чи не так, але тут можна припускати й швидкість руху Всеслава. Однак якщо й так, то чому Всеслав скочив саме вовком, а не в якійсь іншій іпостасі, навіть більш типовій для визначення швидкости руху? Взагалі в цьому, білгородському епізоді вовче порівняння

більше говорило б про розлюченіть, ніж про навальність. Адже вже відомо, що зробили Ярославичі в Мінську — Всеслав був лютий як вовк, і згорав від помсти. І до того, між полоцькими й київськими князями були давні порахунки.

Свого часу київський князь Володимир Великий сватався до полоцької князівни Рогніди, яка гордо відмовила «робичичу». Тоді Володимир пішов на Полоцьк походом — взяв Рогніду за дружину силоміць, а її батька Рогволода і братів убив. Князь Всеслав — правнук Рогніди й Володимира. Його батько Брячислав весь час воював з своїм братом Ярославом Мудрим. Полоцьке князівство перше відокремилося від Києва, а його князі починали свій родовід не від Володимира Великого, а від згаданого Рогволода. Зрештою, як вже відомо, Всеслав весь час воював з Ярославичами, хоч вони й були йому й родичі. Це були старі порахунки. То ж було чого Всеславові кидатися вовком, коли він довідався, що зробили Ярославичі в його Мінську. Лютість — більш переконливо, ніж швидкість. Більш переконливо, але все ж ніби і не вмотивовано. Адже автор знав наслідок немизької битви — Ярославичі розбили Всеслава. То нащо було, знаючи це, зображувати Всеслава лютим як вовк? Можливо, і не швидкість, і не лютість, а щось інше.

Нарешті, тмутороканський епізод. Раз Всеслав відстань від Києва до Тмуторокані долав, як пише «Слово о полку Ігоревім», за ніч, то в цьому вовчому саганні дослідники також бачать насамперед Всеславову рухливість. Таке тлумачення прийнятне і для фактичної відстані між Києвом і Тмутороканню, і для поетичного розуміння цієї фрази як далекої відстані взагалі. Але чому для підкреслення швидкости руху і тут взято вовка? Адже вовчий біг — не еталон швидкости. І ще, якби автор «Слова о полку Ігоревім» хотів наголосити саме на рухливості Всеслава, то у трьох різних епізодах зробив би це по—різному, порівнюючи, скажімо, з птахом, стрілою тощо. Натомість — вовк, вовк, вовк. Отже незалежно від конкретної ситуації для автора князь Всеслав насамперед вовкулака.

Що стосується тмутороканського епізоду «Пісні про Всеслава», то на ньому слід зупинитися детальніше. Насамперед — про значення фрази «до куръ». На думку деяких дослідни-

ків, цю фразу потрібно тлумачити в тюркському розумінні слова. «Кур» — поселення, будівлі, місто, стіна тощо.[8] При такому тлумаченні зазначена фраза мала б територіяльний зміст — до околиць, стін, будівель (тощо) Тмуторокані і в ній не було б нічого таємничого, нічного. Одначе більш поширене інакше розуміння: «до куръ» тобто, до півнів (кур — півень) коли закінчується ніч і починає світати. З Виноградова назбиралося чимало прикладів саме такого часового (нічного) розуміння фрази «до куръ».[9]

В тмутороканському епізоді Всеслав «великому Хръсови путь прерыскашах» — ця фраза також на користь часового розуміння фрази «до куръ». Хорс — бог сонця у наших предків-поган, вони зображували його у вигляді світлогривого, прудкого, як сонячний промінь, коня.[10] Отже «до куръ» — це значить випередити Хорса, тобто до сонця, до світанку.

В «Слові о полку Ігоревім» Всеслав-вовк змагається з самим променистим Хорсом-сонцем. Якщо тут мати на увазі просто швидкість Всеславового гасання, то не зовсім ясно, адже годі людині у швидкості змагатися з божком. Автор «Слова», напевно, мав на увазі і щось інше. В «Пісні про Всеслава» змагаються дві сили. Одна з поганського погляду світла (Хорс), бо уосіблює «свѣтлое и тресвѣтлое слънце» (стор. 124). Друга ж (Всеслав-вовк), за презумпцією мала б бути нечистою, нижчою. Якраз в цьому, здається є ключ для розкриття вовчої символіки князя Всеслава: Всеслав — втілення якихсь чарів, нечистої сили. Таке тлумачення придатне для всіх «вовчих» місць «Пісні про Всеслава», воно переконливіше пояснює деякі інші фрази цієї пісні. Всеславові вовчі

---

[8] Олжас Сулейменов. Аз и я. Книга благонамеренного читателя. Алма-Ата, 1975, стор. 59-60; В.А. Захаров. Что означает «...до кур Тмуторокань» в «Слове о полку Игореве»? ТАДРЛ, т. XXXI, Л., 1976, стор. 292-295.

[9] В.Л. Виноградова. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве», вип. 3, Л., 1969, стор. 37-38.

[10] А.С. Фаминцын. Божества древних словян, вип. 1, СПб., 1884, стор. 199-214.

гасання відбуваються вночі. Це відразу наводить на думку про якесь чарівництво, бо саме ця пора, за народними повір'ями, відводиться для різних нечистих сил. Чарівництво триває лише до півнів, після чого воно втрачає свою силу.[11] Автор «Слова о полку Ігоревім» в своєму творі не декларує прямо Всеславове «чарівництво», він заховав його у «вовчу» символіку, в ті нічні вовчі гасання.

Тут якраз пора повернутися до цитованого літописного повідомлення під 1044 р. Літописець, отже був переконаний у причетності до Всеславового народження нечистої сили («отъ влъхованья»). Мабуть він народився з якимсь анатомічним дефектом («язвено»), з приводу чого мати зверталася до чарівників («волхвів»). А тут ще й наступна кровожерливість князя Всеслава — отже нечиста сила і годі. Тому зображуючи Всеслава в чарівницько-вовкулацькому ключі, автор «Слова» нічого не видумав, а пішов услід за літописцем. І не тільки чи й не стільки за ним. Напевно, в ті часи побутували народні леґенди, перекази про Всеслава. На користь цього свідчить цикль російських билин про Волха Всеславича.[12] Вже в самій назві билинного героя є прозорий натяк на князя Всеслава, його чарівництво (волх). На думку Б. Рыбакова, в билинах зображено якраз Всеслава, а перекручення імени сталося пізніше.[13] Навіть з цими пізнішими перекрученнями в билинному герої відразу впізнається князь Всеслав. Ось що знають билини про свого героя.

Несправедливий князь кинув його в Києві до в'язниці, бо боявся, щоб Волх Всеславич не захопив владу. Сам же цей князь нездатний захистити Київ від ворогів, тому незадово-

---

[11] В. Щурат. Пісня про поход Ігоря Святославича. Поема XII-б., Л., 1907, прим. 50.

[12] А.Д. Григорьев. Архангельские былины и исторические песни, собранные в 1899-1901 гг., т. III, СПб., 1901; А.М. Астахова. Былины Севера, т. 2, М.-Л., 1951; Онежские былины, записанные А.Ф. Гильфердингом летом 1871 г., т. 1-2, вид. 4, М.-Л., 1950; т. 3, вид. 4, М.-Л., 1951.

[13] Б.А. Рыбаков. Зазначена праця, там же.

лені кияни звільняють Волха Всеславича від ув'язнення — він врятовує Київ і стає володарем. Волх Всеславич обдаровує людей, робить походи до синього моря. Правда, він чарівник, бо син князівни і змія, має хист перетворюватися на звіра, птаха. В «Слові о полку Ігоревім» теж багато Всеславового чарівництва, зокрема його здатність перетворюватися на звіра. Отже триразові порівнання Всеслава в «Слові» з вовком — це поетичне відображення того чарівництва, яке приписували цьому князеві і народна творчість, і літопис. Якщо билинний Волх Всеславич це князь Всеслав (а це більш ніж вірогідно) то ці билини створено в прихильному для князя Всеслава середовищі, бо там він персонаж добрий і, не зважаючи на те, що чарівник, але захищає церкви. У всякому разі існував народний епос про князя Всеслава. Цією справою особливо переймався дослідник Р. Якобсон, який пов'язав цей епос з паралельним сербським.[14] За переконанням Якобсона, саме на тлі цього епосу можна надійно тлумачити неясні місця «Пісні про Всеслава». Справді бо в чарівницько-вовкулацькому ключі пояснюється те, що без нього виглядає якось невмотивовано. Наприклад, заволодіння Києвом з боку Всеслава показано як жеребкування («връже жребій») — це поетично, але тут відчувається і чарівницький елемент — ворожіння. При цьому Всеслав «клюками допръся...». Слово «клюка», як визнали й прийняли дослідники, означає хитрощі, обмани, однак у вищезазначеному ключі його навіть краще розуміти з чарівницьким відтінком. З Білгорода, за автором «Слова», Всеслав тікав «объсися синъ мьглъ». Є двояке тлумачення цієї фрази: або скриваючися за туманом, «або повиснувши на тумані». Це друге пояснення більш поширене.[15] Повиснувши на тумані, якийсь надприродний

---

[14] R. Jakobson and M. Szeftel. The Vseslav epos. Russian Epic Studies, Philadelphia, American Folklore Society, 1941, стор. 13-80; R. Jacobson and K. Ružičič. The Serbian Zmay agnieni Vuk and the Russian Vseslav epos. — Extrait de l'Annuarie de l'Institute de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, т. X, Bruxelles, 1950, стор. 343-345; Р. Якобсон. Изучение «Слова о полку Игореве в Соединенных Штатах» — ТАДРЛ, т. XIV, М.-Л., 1958, стор. 102-111; інші праці.

[15] В.Л. Виноградова. Зазначена праця, вид. 4, Л., 1973, стор. 17.

спосіб пересування, але він якраз і підходить для чарівників та іншої нечистої сили. Чи взяти те місце, де говориться, як князь Всеслав, перебуваючи в Києві, чув дзвони полоцької церкви.

Те місце тлумачать по-різному: вказівка на великі простори Русі і на їх одність; ознака фізичної рухливости Всеслава (знов та рухливість!); здатність загостреним слухом пронизувати великий простір; згадка про Всеслава в Полоцьку в той час, як він пробував у Києві.[16] Таким коментуванням авторові «Слова» приписують думки, яких в нього більш ніж вірогідно, не було. А між тим все може бути простіше: раз Всеслав вважався чарівником, то йому, перебуваючи в Києві, неважко було знати, що діється в його рідному Полоцьку, адже для чарівників немає неможливого. Правда, з християнського погляду не зовсім вмотивовано: чарівник Всеслав і згадка про церкву, однак, в билинах чарівник Волх Всеславич все ж захищав церкви. В «Пісні про Всеслава» денна діяльність Всеслава-князя протиставлена його нічним вовчим гасанням («Всевлавъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше, а самъ въ ночъ влъкомъ рыскаше»). А між тим таке фігурування у різних денній і нічній іпостасях якраз притаманне відьмам, упирям, вовкулакам тощо. Далі, в «Слові» Всеславові надано віщу душу («въща душа»). Віщими називали людей схильних до незвичайних, навіть надприродних знань тощо. Це слово виступало і як синонім чарівника.[17] Автор «Слова» наводить приповідку славетного співця Бояна, також віщого, яку він мав би скласти на адресу князя Всеслава:

«Ни хытру
ни горазду,
ни птицю горазду
суда божіа не минути» (стор. 122).

---

[16] В.И. Стеллецкий. Зазначена праця, стор. 193, прим. до ряд. 385-386; «Слово о полку Игореве» та його поетичні переклади і переспіви, стор. 508.

[17] Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. 1, М., 1964, стор. 284, («ведди»), 285 («ведьмы»), 309 («вещий»).

Слово «гораздый» означає щось на зразок розумний, кмітливий, досвідчений.[18] Правда, Олжас Сулейменов стосовно «Слова о полку Ігоревім» пропонує розуміти його в тюркському значенні «півень».[19] Щодо слова «пытьцю», то його запропонував Л. Булаховський (в першодруку 1800 р., є «птицу»). Якщо прийняти Сулейменове тлумачення (горазд і півень), то в поєднанні з «птицу» вони дають «птицю півня» — аж ніяк не ясно. Запропоноване слово «пытьцю» мало б означати «той, хто все знає, чарівник» (укр. «допитливий», рос. «пытливий»). Хоч пропозиція Л. Булаховського не загальновизнана, однак у вищенаведеній приповідці вона якраз на місці, а приповідка підходить до Всеслава — «чарівника».

Так крок за кроком у світлі уявлень про Всеславове чарівництво можна пояснити те, що має багато інших різних не зведених до спільного знаменника пояснень навіть і нечувані й історично не підтверджені місця «Пісні про Всеслава» можна якось вивести з народного епосу про Всеслава. Як відомо, в билинах Волх Всеславич дбав про людей, обдаровував їх, а в «Слові о полку Ігоревім» Всеслав «людемъ судяше, князем градъ рядаше» — в принципі подібна діяльність. Далі, немає історичних доказів перебування Всеслава в Тмуторокані, а в билині герой іде до синього моря. Тмуторокань, до речі також за синім морем (Азовським). Отже, автор «Слова» відомості про князя Всеслава черпав насамперед з народного епосу, в якому Всеслав чарівник. На перший погляд дивно, чому автор, християнин, прямо не засудив цього чарівництва і пов'язаного з ним вовчого гасання. Як це пояснити? Безумовно, автор «Слова» щирий християнин, але в своєму творі він виступає насамперед як поет. Йому більше імпонувала фольклорна, ніж літописна оцінка Всеслава, бо перша більш поетична, фантастична. Автор не церковник, не святенник і на свого героя дивився насамперед очима поета, уподобавши той поганський ореол,

---

[18] Макс Фасмер. Зазначена праця, стор. 439.

[19] Олжас Сулейменов. Зазначена праця, стор. 61.

яким окутаний Всеслав в народному епосі. До речі, «Слово о полку Ігоревім» все ряснiє поганськими елементами (русичі — Дажбогові онуки; вітри — Стрибогові онуки тощо). Де в чому автор «Слова» ніби трохи відступив від епосу, а саме він уточнив Всеславове чарівництво, зробивши його вовкулакою. Чи правомірний цей відступ від традиції і чи відступ це взагалі?

В зв'язку з цим варто зробити екскурс у вовкулацькі уявлення наших далеких предків. Ці уявлення сягають сивої, ще індоевропейської давнини і здавна побутували на території Східної Европи. В основі вовкулацьких повір'їв лежать переконання, ніби деякі люди здатні перетворюватися на вовків. Ці повір'я, напевно, переплiталися з прадавніми тотемістичними поглядами про походженних від тотема (в цьому разі — від вовка). В слов'янських мовах є слова для позначення людини, здатної перетворитися на вовка: українське «вовкулак(а)»; російське «волколак» або «волкодлак»; польське «wilkołak»; чеське «vilkodlak»; болгарське «върколак»; сербохорватське «вукодлак» та ін. У цих мовах немає іншого ряду таких споріднених слів, які означали б людину, здатну перетворюватися на якогось іншого звіра. Звідси висновок: серед предків слов'ян побутували вовкулацькі повір'я. Вовкулацька тема зафіксована і в українському фольклорі: вовкулака зображається здебільшого вовкоподібною істотою, або ж людиною, здатною внаслідок чарівництва лише на ніч стати вовкулакою.[20] До речі, саме так було з Всеславом: вдень князював, а вночі став вовком. Є й ще одна стежка, яка веде до Всеславового вовкулацтва. Батько історії Геродот (V ст. до н.е.) залишив цікаве повідомлення про неврів. Ті неври жили, за Геродотом, десь за витеками Тіраса (Дністра) і Гіпаніса (Південного Бугу) і мали б бути чарівниками, бо щороку, розповідали сусіди неврів, що вони на декілька днів стають вовками.[21] Безумовно, тут не що інше, як повідомлення про «вовчі свята» на честь тотема

[20] УРЕ, вид. 1, т. 2, стор. 520.

[21] Геродот. История, Л., 1972, т. IV, стор. 17, 51, 52.

вовка. Щодо льокалізації цих неврів, то справа стоїть так. Пліній Старший (І ст. н.е.) в країні неврів показував витік р. Дніпра — виходило б, або неври жили значно північно-східніше від місць, які вказав Геродот, або їх територія сягала так далеко. Допомагає сам Геродот, бо, за його твердженням, Тірас і Гіпаніс мали б витікати з великих озер. Безумовно, тут є відгомін чуток про поліські болота, які восени й навесні ставали — не то що озерами — а наче справжніми морями. Одне слово, край неврів льокалізують в басейні Прип'яті.[22]

Питання про етнічну атрибуцію неврів остаточно не з'ясоване, їх вважають предками то слов'ян, то балтів. Але от римський поет Валлерій Флакк писав про невра, який пориває кохання, тобто викрадає собі кохану.

А тепер варто звернутися до давньоукраїнського початкового літопису («Повісті временних літ») та інших джерел — в них сказано, як то давні слов'янські хлопці, крім полянських, на різних іграх викрадали собі дівчат. Отже етнографічна деталь, яку повідомив Валлерій Флакк, перегукується з звичаєм давніх слов'ян. Так чи не так, а належне князеві Всеславу Полоцьке князівство — це бодай частина колишньої неврської землі з її прадавньою вовкулацькою традицією. За переконанням П. Шафарика та інших давніших слов'янознавців, саме десь на Волині, Білорусії й суміжних землях було початкове гніздо давніх вовкулацьких уявлень.[23] Отже Полоцька земля ще з сивої давнини мала б успадкувати вовкулацьку традицію. Час та інші чинники, звичайно, стирали, вивітрювали її, але вона трималася. Мало не до нашого сторіччя білорусів (литвинів) вважали чарівниками, а поліщуків, тобто жителів Полісся — здатними перетворювати людей на вовків.[24] Не можна обминути й літописне повідом-

———————

[22] А.П. Смирнов. Скифы, М., 1966, стор. 96; СИЭ, т. 10, стор. 91; РЕІУ, т. 4, стор. 107.

[23] Я.Э. Воцель. Древнейшая бытовая история славян вообще и чехов в особенности, К., 1875, стор. 19-20.

[24] Исторические монографіи и изследованія Николая Костомарова, т. 1, СПб., 1883, стор. 1.

лення під 1092 р., яке відноситься саме до Полоцького князівства часу Всеслава: там тоді нібито ходила якась нечиста сила, «навье» (мерці) — вони вбивали кожного, хто їм попадався. Звичайно, тут щось не те, про нечисту силу годі й думати, але це ж Полоцька земля, де, як вважали, водяться чарівники, вовкулаки, то чому б там, за переконанням літописця, не бути нечистій силі?

Князь Всеслав уособлював Полоцьку землю, те гніздо уявлень про чарівників, вовкулаків тощо — то й сам він в народному епосі літопису й «Слові о полку Ігоревім» чарівник, вовкулака. До того ж, як вже відомо, з його народженням було не все гаразд — чарівник, вовкулака та й годі. І дарма А. Членов вважає, ніби до «Повісті временних літ» різні прикрі вигадки про Всеслава наказали занести його вороги Ярославичі.[25] Все це побутувало серед народу незалежно від бажання Ярославичів чи самого Всеслава. Дослідники «Слова о полку Ігоревім», звичайно, звертали увагу на його чарівництво, в тому й на вовкулацтво. Л. Махновець, наприклад, мимохіть зазначає, що Всеслав був чарівником і, за точнішими уявленнями, обертався на вовка.[26] Подібно і в інших дослідників, але глибшої ґенези Всеславового вовкулацтва в полочансько-неврському напрямку, здається, не робили. Правда, А. Шаховський зробив натяк в цьому напрямку.[27] А між тим чарівницько-вовкулацький ключ узгоджується з прадавньою вовкулацькою традицією на території Всеславового Полоцького князівства, з фольклорним і літописним трактуванням князя Всеслава і наче надійно підходить відразу до всіх «вовчих» місць «Пісні про Всеслава». В «Слові о полку Ігоревім» є й інші, крім відзначених, «вовчі» місця: «Боянъ... вѣщій растькашется... сърымь вълкомъ по землъ» (стор. 96). «Куряни... скачуть акы сърыи

---

[25] А.М. Членов. Шестибожжя князя Володимира — «УІЖ», No. 9, 1971, стор. 110.

[26] «„Слово о плъку Игоревъ" та його поетичні переклади і переспіви», стор. 507.

[27] Л.А. Булаховський. Избранные труды, т. 3, К., 1978, стор. 503.

вълци» (стор. 100); «Гза бъжитъ сърымъ влъкомъ...» (стор. 104) тощо. Звичайно слово «вовк» у різних місцях і ситуаціях твору несе в собі різну інформацію про порівнюваних осіб, і годі всі ці порівняння розуміти прямо й однозначно. В одному випадку — лютість, в іншому тотемічний слід, ще в іншому — ще щось. Вище наведене тлумачення «вовчої» символіки щодо князя Всеслава якраз і підтверджує сказане. Це тлумачення свідчить про досконалу обізнаність автора «Слова» з сучасним йому фольклором про Всеслава, з літописом і тодішніми уявленнями про авторів, які, заперечуючи стародавність «Слова о полку Ігоревім», вважають його значно пізнішим фальсифікатом. Адже найздібніший фальсифікатор не зміг би так точно й правдиво вписатися в різноманітні традиції і так пов'язати з ними князя Всеслава. Це і так міг зробити лише той, хто жив в пору зображеного в «Слові», тобто в 1185-1187 рр.

ЗА ДОПОМОГОЮ ТОТЕМІЧНОГО КЛЮЧА

В 1099 р. підчас чергових на Україні-Русі князівських чвар ворогуючі табори вдалися до сторонньої військової допомоги. Зокрема, волинський князь Давид привів під Перемишиль незначний половецький загін з ханами Боняком і Алтонулою. Вони мали виступити проти угорського війська, яке прийшло на заклик київського великого князя Святослава. Наш початковий літопис («Повість временних літ») докладно зафіксував перебіг подій. Привертає увагу не зовсім ясний випадок з ханом Боняком, який стався вночі перед боєм з угорцями. Він «... яко явість полунащи... отбеха от рати и поуа выти волуски и отвыся ему волк и начаша мнози волци выти».[1]

Повернувшися, хан, за словами літопису, запевнив у перемозі над угорцями, які наступного дня й справді були вщент розбиті. Це літописне місце можна розуміти різно: половці за допомогою вовчого завивання передавали якісь сигнали: хотіли в такий спосіб залякати угорців, що були поблизу: ці «мнози волци» могли бути й натуральні вовки, яких не бракувало в тих місцях, тощо...

Правда, спосіб Бонякових дій (від'їхав від решти) і час (північ) ніби говорять про щось таємниче, ритуальне. Шкода, що літописець не прокоментував цей випадок. Російський історик В. Татіщев за аналогією з іншими поганськими

[1] Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 245.

народами бачив тут ворожіння, спосіб вгадувати майбутнє за голосами звірів.[2] Така думка випливає з контексту літопису, одже після зазначеного вовчого завивання хан Боняк був переконаний у завтрашній своїй перемозі — виходило б, що ворожив саме про це. Однак невідомо, чи справді Бонякові половці у ворожінні зверталися до голосів звірів. І ще — чому саме до вовчого голосу? З літопису не видно, що й у зазначеному «вовчому» епізоді брав участь і хан Алтонула. Цей хан належав до групи Урусоби, отже походив з іншої, не з Бонякової орди. Звідси припущення: в цьому випадку «вовчий» атрибут належав якраз Боняковим половцям. Тепер наведене літописне місце тлумачать так: хан Боняк, він же і жрець, виконував ритуальну функцію на честь свого міфічного предка, заступника — «вовка».[3]

Тут, отже, дається ширше й глибше, тотемічне пояснення зазначеного літописного епізоду. Наскільки відомо, наші літописи не знають інших «вовчих» випадків у половців, що ускладнює тлумачення поодинокого цитованого місця. Проте, за допомогою історії, етнології, міфології, етимології його можна висвітлити досить повно й переконливо. Насамперед про половецького хана Боняка. Прожив він довге життя: в літописах вперше згаданий під 1096 р., востаннє — під 1167 р. Цей хан дався взнаки Україні-Русі. Це він під ім'ям Шолудивого Буняка фігурує в стародавніх переказах, поширених переважно в колишній Галицькій землі.[4]

Хан Боняк перебував у спілці з іншим половецьким ханом — Тугорканом. Де ж кочував Боняк?

В час зазначеного бою з угорцями — десь в басейні р. Богу (Південний Буг). Адже коли він в 1096 р. нападав на Київ, то робив це, найвірогідніше, з Правобережжя. Далі, князь

---

[2] В.Н. Татищев. История Российская, т. 2, М.-Л., 1963, стор. 254, прим. 327.

[3] С.А. Плетнева. Половецкая земля — «Древнерусские княжества X-XIII в.в.», М., 1975, стор. 288.

[4] Кузмичевський. «Полудивьй Буняка в украинськиx народных сказах».

Давид в 1099 р. подався до половців, виїхавши з Перемишля — десь по дорозі, на Правобережжі він і зустрів Боняка. Того ж року Давид вдруге, вже з Волині, їздив за допомогою до Боняка — і знов зустрівся з цим ханом по дорозі. Зрештою, князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні» прямо говорить про локалізацію Боняка на р. Богу: — «И на Бог идохом с Святополком на Боняка за Рось».[5]

Через те в сусідстві з Побожжям, в Галицькій землі і збереглася народна традиція про цього хана. Проте через деякий час Боняк дає про себе зняти вже з іншого боку: в 1107 р. він разом з ханом Шаруканом напали на Переяславське Князівство. Через кілька років він знову турбував Лівобережжя. В обох цих випадках і сам Боняк, напевно, кочував десь на Лівобережжі. Саме звідти Боняк міг легше організувати спільний похід з Шаруканом, що кочував десь по Сіверському Дінцю. Нарешті таке: в 1167 р. Боняка розбив новгород-сіверський князь Олег, похід якого, звичайно не виходив за межі Лівобережжя. Отже спочатку Бонякові кочовища були на правому боці Дніпра, а згодом — на лівому, десь між Дніпром і Сіверським Дінцем. За припущенням С. Плетньової, після смерті Тугоркана (в 1096 р.) Боняк дістав владу над його лівобережними ордами.[6] Справді бо, значно пізніші лівобережні половецькі хани Кончак і Гзак згадували про Боняка як свого великого хана — про це піде мова далі. І взагалі «рідні» місця Боняка здається, були на Лівобережжі. Немає прямих свідчень про те, з якої саме орди він походив, однак досліджуваний літописний «вовчий» епізод дає підставу говорити про орду Бурчевичів. З другого боку, визнавши походження Боняка з цієї орди, можна легше тлумачити цей «вовчий» епізод. Орда Бурчевичів знана досить добре. Князь Володимир Мономах у «Повчанні» згадує хана Бурчевича, якого він захопив у полон. В 1163 р. київський великий князь Ростислав змушений був одружити свого сина Рюрика з Белуківною — з Бурчевичів. В 1164 р. ця

---

[5] Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 249.

[6] С.А. Плетнева. Зазначена праця, стор. 274, прим. 48.

ж орда брала участь у бою на р. Углі (Орелі), а через рік — у розгромі новгород-сіверського князя Ігоря, головного героя знаменитого «Слова о полку Ігоревім». Під 1193 р. літопис згадує половецьких ханів Бурчевичів, з якими київський великий князь Святослав хотів помиритися. Орда Бурчевичів, судячи з усього, була досить впливова а Половецькій землі, її кочовища були десь між Дніпром і Сіверським Дінцем, там же, де й Бонякові. Вона, напевно, мала якусь внутрішню структуру й бокові відгалуження. Назва «Бурчевичі» — це українізована форма якоїсь половецької самоназви. Компонент «ичі» має патронімічний характер, тобто свідчить про походження чи принаймні про найменування етнічної групи від спільного предка. Ту ж половецьку орду Ал-Мансурі знав як «Бурджогли».[7] У цій тюркомовній назві складник «огли» (сини) семантично рівнозначний нашому — «ичі» а корені в назвах «Бурчевичі» й «Бурджогли» однакові. Ключ до розгадки заховано якраз у значенні цього кореня. Як відомо, половці — тюркомовні племена, а по-тюркському, «Вӧчі» означає вовк.[8]

Отже «Бурджогли» це «Сини вовка». «Бурчеві» — «Вовковичі», тобто те саме. Якщо хан Боняк походив з цієї орди чи мав над нею владу в силу інших обставин, то звідси вже близько до його вовчого завивання. Адже, «син вовка» і мав вити по вовчому. Але чому якраз по «вовчому», чому саме «вовча» генеалогія? Цю загадку допомагає розв'язати тотемічний ключ. Згідно з тотемічними уявленнями певна група людей походить від якогось виду тварини, комахи, рослини, тобто від свого тотема. Тотемічна група називалася ім'ям цього свого міфічного предка. Якщо, скажімо, тотемом вважався вовк, то вся група людей називала себе вовками. З часом тотемічні уявлення вивітрювалися, спрощувалися, даючи про себе знати хіба що в міфах, закостенілих ритуалах і назвах. Тотемічну стадію пройшли й тюркські народи, зокрема й половці, причім тотемом фігурує якраз вовк. За

---

[7] В.Г. Тигенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1, СПб., 1884, стор. 540-541.

[8] Древнетюркский словарь, Л., 1969.

давньо-тюркською легендою тюрки пішли від зв'язку вовка з жінкою гунського роду: в іншому варіянті — вовчиця вигодувала м'ясом гунського хлопчика, від якого згодом народила десятьох синів — засновників тюркських родів.[9]

Уйгурські хани (тюрки) свою генеалогію також пов'язували з вовком: один гунський володар тримав свою дочку в башті, однак і туди проник вовк, від якого вона завагітніла — звідси й уйгурський ханський рід.[10] Тюрко-болгарська міфологія також визнає вовка предком тюрків.[11] За повідомленням китайських літописів, давні тюрки на своїх прапорах зображували вовчу голову.[12] Спочатку тотемом вважався собака, яку згодом в деяких тюркських племенах заступив вовк. Варто нагадати, що гуни принесли в Европу леґенду про походження свого вождя Аттіли від собаки.[13] Що до тотема діяла система різних заборон (табу), зокрема, його називали не прямо а описово. «Вовча» традиція в табуїстичній формі була поширена в тюркській антропоніміці, відгомін чого дійшов до наших днів.[14] Історико-етнографічну проблему культу вовка у тюрків досить ґрунтово висвітлив В. Гордлевський.[15]

Повертаючися до половецької орди «Бурджогли» — «Бурчевичів», можна сміливо говорити, що вона вважала своїм

---

[9] З.П. Соколова. Культ животных в религях, М., 1972, стор. 113.

[10] Иакинф (Н.А. Бичирин). Собрание сведений о народах Средней Азии, No. 1, стор. 248.

[11] Станислав Станилов. Елементи от мифологията на славяните й прабигарите — Плиска Мадара, Преслав, София, 16. V. 1977 р.

[12] Олжас Сулейменов. Азия (Книга благонамеренного читателя), Алма-Ата, 1975, стор. 267.

[13] Там же, стор. 266.

[14] Ш. Анаклычев. Мотивы вибора имен в туркмен — «Личные имена в присилом настоящем и будущем», М., 1970, стор. 202; О.С. Курогло. Личные имена у гагаузов — «Историческая ономастика», М., 1977, стор. 188.

[15] В.А. Гордлевський. Что такое «босьий волк»? К толкованию «Слова о полку Игореве» — ИОЛЯ, т. 6, вип. 4, 1947, стор. 317-337.

уявним предком, заступником, вовка — недарма й назва «сини вовка (Вовковичі)». На честь вовка в цій орді, звичайно, влаштовували ритуальні врочистості. Етнографія свідчить, що в таких випадках всіляко наслідували свого уявного предка (вовка): надівали на себе вовчі шкіри, скакали, підкрадалися по вовчому, тощо і, звичайно, вили. Хан Боняк до зазначеної «вовчої» орди мав пряме відношення: або походив з неї, або очолював її, отже й сам був «сином вовка» з усіма обов'язками що до прабатька — «вовка». В 1099 р. опинившися з незначною частиною своїх одноплемінників під чужим Перемишлем, хан Боняк опівночі перед боєм з угорцями виконував традиційний ритуал, пов'язаний з культом тотема — вовка. Годі сказати, що саме він робив — (приносив жертву, звертався за порадою щодо наступного бою, тощо), але елементом цього ритуалу, способом зв'язку з предком — «вовком» було вовче завивання. В ритуалі, напевно брали участь і Боняковi одноплемінники, тому й «начата мнози волци ввети». Таке, тотемічне тлумачення зазначеного літописного «вовчого» місця. А тепер звернимося — до одного з «вовчих» місць знаменитого «Слова о полку Ігоревім»: — «Гзак бѣжить сѣрым влъком, Кончака ему слѣд править к Дону великому».[16] Тут ніби й коментарі зайві. Адже половці — це поганці, що часто нападали на християнську Україну-Русь. Названі хани Гзак і Кончак відіграли важливу ролю в розгромі головного героя «слова», князя Ігоря в 1185 р. Здається, якраз тому автор «Слова» порівнює цих ханів з вовками. У цитованому місці дослідників здебільшого цікавила фраза «слѣд править», тобто хто кого веде за собою,[17] а саме «вовче» порівняння залишилося поза належною увагою через свою ясність.

Проте, наведений вище тотемічний матеріял, здається дозволяє інакше глянути на це «ясне» місце. В цьому творі є й інші «вовчі» порівняння, наприклад: віщий Боян «растъ

———

[16] «Слово о полку Игоревъ», К., 1967, стор. 104.

[17] «Слово о полку Игореве», К., 1965, стор. 136, 137, прим. до рядка 111.

кашеться... сърым вълком по земли»: «куряни... скачють, акы сърыи влъци», князь Всеслав «в ночь влъком рыскаше»: сам головний герой «Слова» «скочи... бусым влъком»: його помічник по втечі Влур «влъком потече». Автор «Слова о полку Ігоревім» високо обдарований поет, тому важко погодитися з тим, що в усіх перелічених місцях, контекстуально різних, він порівнював людей з вовком в однаковому значенні — як хижаків. Мабуть, в кожному чи бодай в деяких з наведених порівнянь вовк, виступає в якійсь специфічній іпостасі, проте ця специфіка, зрозуміла в XII столітті, неясна зараз. Це, напевно, відноситься й до випадку з ханами Гзаком і Кончаком. Точніше кажучи, в «Слові» з вовком порівняно одного Гзака, а щодо Кончака це лише можна зрозуміти. Виходило б ніби Гзак більший хижак, ніж Кончак — це тим більше, що і в інших місцях «Слова» він текстуально попереду Кончака, хоч фактично саме Кончак відчутніше дався в знаки Україні-Русі. Це ж бо він організував хижацькі напади в 1174, 1178, 1183, 1187 рр. В літописах він «окаямный, троеклятый, безбожный, кощей». Автор «Слова о полку Ігоревім», напевно, знав це, то чому ж у своєму творі відсував Кончака на задній план? Непорозуміння й порівняння з вовком має якийсь інший, прихований зміст. Чи, бува, також не тотемічний? Адже можна натрапити на слід від ханів Гзака й Кончака до відомого вже «вовчого сина» Боняка і орди Бурчевичів. З Київського літопису під 1185 р. відомо, ніби новгород-сіверський князь Ігор, побачивши безліч половців, вигукнув: «Се въдаюче собрахом на ся землю всю: Концака, и Козу Бурновича, и Токсобица Колобича...»[18].

Поза це Гзак з «Слова о полку Ігоревім». Якщо в цитованому тексті правильно «поставлено кому, то саме він названий Бурновичем». Звичайно, хотілося б в Бурновичі бачити Бурчевича, але і так ці дві назви споріднені: вони патронімічні, в них спільний корінь, що означає «вовк». Таким чином, Гзак мав би бути «вовком». Якщо він і не походив прямо з Бурчевичів, то його орда (Бурновичі) це якесь відга-

---

[18] Летопись по Ипатевому списку, СПб., 1871 (1185).

луження цієї орди. В розгромі князя Ігоря в 1185 р. брали участь і Вобурчевичі. Коли половці ділили між собою полонених князів, то князя Святослава взяв «Елдечюк в Вабурчевичех» (можливо — «в (о) Бурчевичех». В. Татішев у відповідному місці своєї «Истории Российской» писав не «Вобурчевичі» а «Барчевич». Так чи не так, а етимологічна і, напевно, генетична спорідненість між Бурчевичами, Бурновичами і Вобурчевичами очевидна. Тепер про Кончака.

Після розгрому головного героя «Слова» він закликав Гзака йти на Київщину: «гдъ суть избита братья наша, и великий князь наш Боняк».[19] В той час поняття «наш» не мало універсального етнічного значення, воно базувалося переважно на кровно-спріднених зв'язках і не виходило за межі орди, приплемінного об'єднання. Це дає підставу припускати тісніший зв'язок між Кончаком і Гзаком з одного боку та Боняком, з другого. Кончак — внук хана Шарукана, з яким свого часу був у спілці Боняк. В «Слові» Гзак завжди разом з Кончаком, отже їх кочовища були в сусідстві. З літопису відомо, що князь Ігор перебував в полоні у Кончака на р. Тор — не в ареалі кочовищ колишнього великого хана Боняка і в межах локалізації орди Бурчевичів з якою він був пов'язаний. Хан Боняк в тих місцях очолював якесь нестійке половецьке об'єднання (спочатку, мабуть з Шаруканом), і його наступником став Кончак. В Кончакове об'єднання, судячи з усього входив і хан Гзак. Тому Кончак і вважав Боняка великим ханом. Дещо може дати і тлумачення назви «Кончак». І. Березін виводив це ім'я від тюркського слова, яке означає собаку суку[20] (тлумачення не загально визнане).

Олжас Сулейменов бачить в цьому імені тюркську праформулу — «хижак» (пий кров).[21] Якщо це так, то ім'я цього половецького хана етимологічно стоїть близько до вовка але

---

[19] Там же.

[20] И. Н. Березин (рец. на кн.). Игорь, князь Северекии. По мат. Пер. Николая Гербеля — «Москвитянин», 1854, No. 22, Км. 2, відділ IV, стор. 68, 71.

[21] Олжас Сулейменов. Зазначена праця, стор. 267.

все ж не тотожне йому. Мабуть, Кончакова орда була якось причетна до тотема — вовка. Вірогідно, що Кончак мав владу над кількома ордами, включаючи й Бурчевичів. Так чи ні, але хани Гзак і Кончак опиняються в тотемічному вовчому лігві разом з своїм попередником Боняком. Гзак — Бурнович, тобто майже «чистокровний вовк» тому в «Слові о полку Ігоревім» він «бъжить сърым влъком». Щодо Кончака, то його зв'язок з «вовком» не такий очевидний, тому він прямо і не порівняний з цим звіром. На підставі наведеного вважаємо, що в цьому місці «Слова» хан Гзак (можливо й Кончак) порівняний з вовком не внаслідок хижої аґресивної вдачі, а в тотемічному плані. На просторі між Дніпром і Сіверським Дінцем був поширений культ вовка. Там же кочували Кончак і Гзак — тому й «вовче» порівнання. В ньому, отже, не було ні образи, ні зневаги, навпаки, це прикмета мужности, відваги — особливо з половецького погляду. В порядку відступу варто звернути увагу на таке. Якраз на зазначеному просторі, тобто там, де колись кочували половці — «вовки», тепер зосереджені географічні назви, зокрема гідроніми, з коренем «вовк»[22]. Годі всі ці численні назви пов'язувати з натуральними вовками (звірями). Чи, бува, тут не дали про себе знати й тотемічні вовки, тобто, половці — «вовки»? На закінчення — декілька слів про те, чи був автор «Слова» настільки обізнаний з половецьким фольклором, а його читачі настільки підготовленими, щоб розглядуване місце трактувати саме так. Різноманітні контакти України-Русі з половцями почалися за 130 років до дати написання «Слова». Це були: хижі половецькі напади, відплатні походи на них, взаємне перебування в полоні, військові союзи, мішані шлюби. Остання обставина особливо важлива, бо разом з половчанками в князівське середовище приходили половецька мова, леґенди, перекази. З шлюбної фактології можна навести таке: В 1044 р. великий князь Святополк одружився з дочкою хана Аєли, а 1117 р. його син Андрій — одружився з Тугоркановою внучкою. Чернігівсь-

---

[22] Словник гідронімів України, К., 1979, стор. 113, 114.

кий князь Олег взяв за дружину дочку хана Асолука, а в 1107 р. син Святослава — одружився з дочкою хана Аєли. В жилах головного героя «Слова», князя Ігоря, що походив з Чернігівської династії, також текла половецька кров. До речі, його син Володимир одружився з дочкою згадуваного Кончака. Якраз чернігівські князі особливо якшалися з половцями. Через те, Ігорів дід, князь Олег у «Слові» дістав назву «Гориславича». Автор «Слова» добре знав ситуацію. В своєму творі він вжив багато тюркських елементів — мовних, міфологічних, тощо.[23]

Щодо поганської міфології, то у «Слові» вона на кожному кроці. Цілком вірогідно, що автор знав половецьку мову, навіть окремі її діялекти.[24]

На тлі наведеного здається, повинен відпасти сумнів щодо необізнаности автора «Слова» й його читачів, переважно з вищих культурних кіл. Автор «Слова» знав досконало половеччину, в його творі половцям відведено чимало місця, тому деякі обставини він міг і повинен був висвітлити з половецького погляду. Так і з розглядуваним «вовчим» порівнянням, яке подане в тотемічному ключі. Цей ключ, здається можна б використати ще в деяких місцях «Слова» — вовчих та інших. Так з тотемічного погляду виглядають «зазначені» два епізоди, зафіксовані в наших стародавніх літературних пам'ятниках.

———

[23] К.Г. Менгес. Восточные элементи в «Слове о полку Игореве», Л., 1979.

[24] Олжас Сулейменов. Зазначена праця, стор. 127.

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

Переклад з давньоруської та обробка тексту Віктора Близнеця — «Вітчизна», 1980, No. 3, стор. 21-91.

Насамперед трохи дивно, чому за наш найважливіший стародавній літопис взялися не фахівці (історики, літературознавці, мовознавці та інші), а письменники. Адже «Вітчизна» орган Спілки Письменників України, В. Близнець відомий як письменник, що пише для дітей і дорослих, а передмову до зазначеної праці написав керівник названої письменницької організації П. Загребельний. Що правда, тут можливе заперечення, мовляв не святі горшки ліплять, тому належить розглянути саму працю без упередження до її виконавця. Безумовно, належний український переклад «Повісти временних літ», якого досі не було, мав би стати подією в науково-культурному житті України з пізнавально-виховним і націоно-патріотичним значенням. Він мав би, з одного боку, максимально використати можливості сучасної української літературної мови, а з другого, — сприяти дальшому вдосконаленню, навіть збереженню її, особливо історичної та іншої термінології. Кваліфікований український переклад цієї майже 900-річної пам'ятки, наблизивши її до сучасного читача, водночас дозволив би сказати, що й самі дослідники на Україні цікавляться рідною давниною, шанують її. У світлі сказаного праця В. Близнеця привертає до себе увагу. Чи відповідає вона зазначеним вимогам — потрібно бодай побіжно переглянути сторінки цієї праці. Спочатку — міркування загального порядку.

Неясно, який саме список мав перед собою перекладач, але

виглядає, що т. зв. Лаврентіївський літопис, який і буде використовуватися для перевірки Близнецевої праці. Перекладач свій текст розбив на низку окремих новел, давши їм відповідні назви. Так зручно, але цього немає в оригіналі, від якого, отже Близнець самоправно відступив. І ще, такий заголовок як «Володимир привозить на Русь нову віру» (стор. 49) невиправданий хоч би тому, що віру приймають, запроваджують, а не привозять. В. Близнець взявся одночасно і за переклад і за обробку літописного тексту. Здається краще було б спочатку мати повний автентичний переклад, а вже потім в разі потреби обробляти. Прикро, що розглядуваний переклад дуже скорочений. П. Загребельний мотивує це так: «перекласти весь текст неймовірно важко і не все може бути цікавим для читача» (стор. 20). Що важко, то важко, та все ж можливо, і сам перекладач як буде показано далі «легко» справлявся з труднощами. А цікаво чи нецікаво для читачів, то з ними про це не радилися, і взагалі це не підстава, для хірургічного поводження з оригіналом. У розглядуваному перекладі читач не знайде детальної розповіді про розподіл світу між Ноєвими синами, розгорнутого викладу християнського (православного) віровизнання під 986 р., багатьох ішних релігійних місць, в тому і з «Повчання» Мономаха. Тут, звичайно, діяла атеїстична тенденція, в такій справі абсолютно неприйнятна й непрощенна. До речі, разом з «нецікавим» загублено й дещо безумовно цікаве, наприклад «літописну фразу» — «норци суть словене». Адже в жодному чужому джерелі не знайти ототожнення норців (жителів римської дунайської провінції Норика) з слов'янами.

Даремно шукати в Близнецевій праці переліку послів, яких князь Олег (під 907 р.) і Ігор (під 944 р.) відряджали до Візантії. Не знайти в ній повідомлення під 1015 р. про смерть від князя Святополка ще й третього брата Святослава та багато іншого. Раз вже з тієї чи іншої причини перекладач вдався до частих і великих купюр, то належно зазначити, де і що скорочено, чого не зроблено, за винятком одного місця (стор. 21). У багатьох випадках В. Близнеця не може виправдати й завбачливе слово «обробка», замість якого, як це не прикро, підійшло б інше — «підробка». Ось наприклад: В літописі сказано що, — «папєжь римський похулить йже

ропьшуть на книги словенькия...»,[1] а Близнець: — «Почувши про те, мудрі люди сказали...» (стор. 27). Отже замість конкретньої особи, Пани римського з-під пера «оброблювача» вийшли якісь анонімні добрі люди. В літописному «Повчанні» Мономаха сказано: — «Велий еси Господи... разумь человѣческь не можеть исповѣдати чюдес твои» (стор. 156). В перекладі чи, як його, в Близнецевій «обробці» це місце годі впізнати. «Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі» (стор. 89). Подібних справ у цій праці не бракує. Зазначені метаморфози не мають нічого спільного з наукою чи перекладацькою сумлінністю, це голий, натягнутий атеїзм. Хоч перекладач-оброблювач тексту створив свій, обкраяний і спотворений варіянт «Повісті временних літ», він подекуди й доповнив літописця. Під 980 р. передано як князь Володимир поставив — «*бога блискавок, грому і хмар дощових* Перуна: тіло його було висічене з дерева, голову мав вилиту із срібла, вуса золоті, *ноги залізні, в руках тримав камінь з подобою Перуна палаючого, прикрашеного рубінами і карбункулом, а перед ним вогонь завжди горів, і коли з недогляду жрецького трапилося б вогню погаснути, жреця того карали на смерть...*» (стор. 44).

Виділених слів в літописі немає, їх можна знайти, скажемо в «Синопсисі» (А идолх), але це вже інтерполяція, на що не уповноважувало й слово «обробка». Чи ось поганський божок Волос, який, за літописом, відав худобою, а Близнець, називаючи його то Велесом (стор. 29), то Волосом (стор. 44), накинув йому ще й функцію охорони торгівлі. Є в Близнецевому тексті низка текстуальних уточнень: — «Велика скіф», або «Велика скуф» (стор. 23); «умикали», тобто «викрадали» (стор. 23); «від кожного диму», тобто «від кожного двору» (стор. 24); «затоку Суд, вона ж називається Золотий Ріг» (стор. 26); «уроки, себто порядок, як платити...» (стор. 35); «сидячи на санях, тобто збираючись вже помирати» (стор. 89) та інші. Наведених вище уточнень літопис не знає, їх зробив перекладач і оброблювач тексту. Це може збити читача з

---

[1] Повесть временных лет, No. 1, М.-Л., 1950, стор. 22. Далі сторінки цього видання вказано в тексті статті.

пантелику, бо без звірки з оригіналом він не збагне, що кому належить. Безперечно, уточнення, пояснення потрібні, але оркемо від тексту. Після наведеного вже не дуже дивно, що «Повчання» Володимира Мономаха В. Близнець помістив після 1108 р., тоді як у літопису воно під 1096 р. П. Загребельний у своїй передмові окремо відзначав дбайливе й уважне ставлення Близнеця до мови (стор. 20). Справді бо, відчувається, що за стародавній історичний твір, взявся письменник, який за словом до кишені не полізе. Одне з літописних місць можна перекласти так: «І від тих слов'ян розійшлися по землі», проте під письменницьким Близнецевим пером слов'яни не розходяться чи розселяються, а розливаються, а раз розливаються, то «як весняні води» (стор. 21). Гарно, поетично — так, але не відповідно з оригіналом — насамперед історичним твором. Безумовно, можна було зберегти аромат стародавньої доби, стиль деяких літописних місць. Деякі традиційні терміни взагалі не можна механічно осучаснювати прямим перекладом. Але якщо й зробити доконечні відрахування в фонд підтримки давнини, то в Близнецевій праці, здається, все ж буде архаїчна надмірність: — «возсіяє, воздвигає, омовіння» (стор. 21); «нарекли, возмобив» (стор. 21, 23); дань (стор. 24); «воздав» (стор. 27); «вознесуть», возносять (стор. 33, 61); сотворити (стор. 34); єси (стор. 36); єсть веселіє (стор. 46); чадь, содіють (стор. 58) тощо. Чим краще, скажімо, слово «нарекли» від «назвали»; «сотворити» (тризну) від «справити», «влаштувати», «содіють» (вбивство) від «скоять, вчинять»?

Загально відома знаменита фраза князя Святослава, якою він попереджував ворогів: «Хочю на ви йти». Близнець передав її видозмінно: «Іду на ви» (стор. 36). Хоч має бути «на вас». Він щорічний запис розпочинає словами «літо» (літописне «вь лѣто»). Хіба гірша фраза «року такого-то»? Навпаки, правильно і точно. Адже слово «в літо» в хронологічному значенні зараз вживається рідше і його можна переплутати з літом — порою року. Ось як передав В. Близнець те літописне місце, де дружина спонукує князя Ігоря йти за даниною:

— «В літо 945. Того літа сказала дружина Ігорю» (стор. 32).

Як розуміти «того літа» (того року чи «в те літо»), сказати

не легко, а між тим тоді за даниною відправлялися, як правило, восени.

Подібні непорозуміння можуть скластися і в інших місцях, українського тексту: запис під 1030 р. (стор. 59), 1044 р. (стор. 62), тощо, бо В. Близнець надто вже шанує слово «літо» на шкоду слову «рік». Не зовсім вмотивовано вживає він новотвори й існуючі, але рідкісні слова: «мавниця» (стор. 22, 34, 68); «мертвяк» (стор. 23); «заволодати» (стор. 24); «невмудровані» (стор. 29) та ін. Перелічені слова якісь розхристані, з емоційним відтінком, а можна й потрібно було просто й ясно: «лазня», «мрець» (покійник), «підкорений», «ненавчені» (недосвідчені). Нечіткість слова чи виразу може привести до неоднозначности тексту, як, скажімо, в такому місці: — «І були в Олега під рукою варяги, слов'яни...» (стор. 27). В літопису ясно: «Ибъ шлу него...» (стор. 26) а з перекладу можна зрозуміти, ніби племена були в нього напохваті, поруч, бо якраз таке значення має вислів «під рукою». Іноді перекладач залишає читача напризволяще, бо без будь-якого пояснення переносить неясні літописні слова: в лазнях «хвощаються» (стор. 22); «покісний» вітер, «копринні паруси» (стор. 28) та ін.

Українські словники тут не допоможуть. А між тим літописне «хвощются» означає б'ються (прутяними віниками) — так через декілька рядків свого тексту пояснив і сам літописець (стор. 12). Слово «покосний» перекладають як попутний, погожий,[2] але здається, можна уточнити. Болгарське «по-косно» — згодом, пізніше, отже вітер наступний, пізніший. В літописі вітрила не «копринні», а «кропиньны» (стор. 25). Перекладач «виправив» літопис. Не оригінально, бо ще І. Срезневський у цьому ж місці зробив таке ж «виправлення», розуміючи свої «копринні» як шовкові.[3] Проте різні літописні списки не уповноважують на таку заміну. В літописі йдеться, напевно, про кропив'яний матеріял — з волокон кропиви. Ще

---

[2] Хрестоматія з історії СРСР (пер. з рос.), т. 1, 12, 1950, стор. 41; Хрестоматія давньоукраїнської літератури, вид. 3, К., 1967, стор. 17, прим. 4.

[3] И.И. Срезневский. Материалы до словаря древнерусского языка по письменным источникам, т. 1, СПб., 1893, стор. 1330.

й тепер мішки подекуди називають кропив'яними, кропивними. Такі ж були й ті вітрила. Шкода, що іноді В. Близнеця спокусила ілюзорна ясність слова, хоч насправді це не так, внаслідок чого вийшло непорозуміння. Згідно з літописом, болгари «насельники словномъ бьика», а білі угри «наследиша землю словньску» (стор. 14), в перекладі ж болгари — «гнобителі слов'янам», а білі угри «потоптали землю слов'янську» (стор. 24). До речі в російському перекладі 1950 р. болгари також «насильники» (стор. 210), хоч фактично йдеться про насельників, поселенців (пор. населення, населяти). Щодо білих угрів, то вони не потоптали, а дістали цю землю, прийшли на неї слідом (за волохами). Сам літопис дав таке розуміння слова «наслдища» (стор. 21). Неясно, чому літописне «навье» передано описово: «якісь тіні — подоби людей» (стор. 72), але це слово має пряме значення — «мерці».[4] За літописом у новонародженого Всеслава Полоцького «...бысть ему язвено на глав его» (стор. 52), що розцінено як прикмету кровожерливости. В російському перекладі збережено це «язвено», але з знаком запитання. В. Близнець переклав так: «... на голові у нього була закривавлена сорочка» (стор. 62). Йдеться, мабуть про ту щасливу сорочку, але хто зна, чи саме це мав на увазі літописець під словом «язвено». В іншому місці літописець сказав ясно: «иже и до сес брать бяху поляне, и живяху каждо сь своимь родомь...» (стор. 72), тобто поляни були і до братів Кия, Щека й Хорива. У перекладі ж: — «Поляни жили окремо й володіли своїми родами. І до того вони теж жили родами...» (стор. 22). Неясно, як розуміти «до того» — до якогось часу чи до появи когось.

Працювати над літописом не так легко, а до чого призводить легковажність у цій справі, свідчить ще й таке місце перекладу: «... а уличі і тиверці сиділи на Дністрі, в близькому сусідстві з Дунаєм. І була їх велика сила, *слов'янських племен,* від Дністра до самого моря, і міста їхні стоять до — сьогоднішнього дня. *За те* й назвали їх греки «*Велика Скіф*»

[4] Зазначена праця, II, стор. 268, 272.

або «Велика Скуф» (стор. 23). Тут виділено слова, які В. Близнець додав від себе і які призвели ось до чого. Додавши своє «слов'янських племен», він до них відніс слова про численність населення, локалізацію між Дністром, Дунаєм і морем і наявні там міста, а літописець мав на увазі лише уличів і тиверців. Далі, хіба трикутник між Дністром, Дунаєм і морем такий же великий, щоб на ньому жила велика сила слов'янських племен? І до того літописець ніде прямо не відносить уличів і тиверців до слов'ян. Щодо назви «Велика Скуфъ», то її правильний переклад — «Велика Скіфія». («Скіф» — це непорозуміння...) і літописець не говорить що греки дали таку назву через (нечітке — рд.) племен. Навпаки, в «Збірнику Святослава» 1073 р. є запозичена від Єпіфана Кіпрського фраза «в пустыни великая Скуфия» (арк. 1530). Доречно нагадати про тодішню ж Малу Скіфію в Добруджі.[5] Чи ось таке. В літопису під 985 р. занотовано похід князя Володимира на болгар без уточнення на яких саме, хоч, найвірогідніше — на дунайських. В. Близнець, навпаки, ясно направив русичів на волзьких болгар (стор. 45). Згідно з літописним повідомленням під 1097 р. половецький хан Боняк направився на допомогу князеві Давидові в район р.р. Сану й Вагру, а Близнець чомусь відрядив його на Волинь (стор. 84) та ще й додав дещо про цього хана. Є істотні зауваження з приводу ставлення В. Близнеця до деяких літописних племінних назв. Приклади під рукою. Передаючи літописний текст про розселення слов'ян, В. Близнець всупереч літописцю не назвав лютичів, а хорутан (словенців) замінив болгарами (стор. 21), не підозрюючи, до якої халепи веде ця заміна. Адже болгари (Аспарухові) прибули на Дунай щойно десь у 679 р. — це, здається, пізніше літописного переселення слов'ян. Ті болгари з Дунаю взагалі не переселялися і, що важливо, вони не слов'яни, а тюрки. Спочатку складається враження, ніби в перекладі дунайські й волзькі болгари відрізняються наголосом: болгари — волзькі (стор. 22, 24 та ін.), болгари — дунайські (стор. 21, 25 та ін.), але

---

[5] Иван Багданов. Прабългари, София, 1976, стор. 36, 41, 42 та ін.

потім ця закономірність з тексту щезає. І до того нормою сучасної вимови є «болгари». «Повість временних літ» знає плем'я деревлян (жили в лісах, між деревами). В. Близнець уподобав собі форму «древляни» (стор. 23, 24, 27, 32 та ін.). Етнонім «древляни» став нормою в російській історіографії і зухвало поселився в українській (радянській), проте правильно — «деревляни», бо в українській мові властиве повноголосся, та й сам літописець часто вживав таку форму (і у Костянтина Багрянородного «дервленіної»), здається, навіть частіше ніж «древляна». Серед інших племен переклад називає й сіверян (стор. 21, 23, 28). Така форма етноніма також стала історіографічною нормою, хоч різні списки літопису переважно знають форми «сівер, сівери, сіверо».[6] На території сучасної Болгарії з 7-ого ст. також відомі сівери. Зрештою: Сіверська земля, Сіверський Донець, Новгород Сіверський (в основі «сівер» а не «сіверян») отже це наше плем'я належало б називати сіверами. Не можна обійти етнонім «Русь» у значенні етнічної належності людей. Ця форма мала збірне значення — руси, русини. Саме так належало б передати її в українському тексті, де натомість рясніє прекметникова форма «руський» (на одній 31-ій стор. є 14 цих прикметників). Це мабуть під впливом сучасної самоназви росіян — «русские». Ті ж «русские» всюди фігурують і в російському перекладі 1950 р. Варто було б відрізнити, коли слово «русь» означає державу, землю (Русь), а коли русів, русинів. Здається, краще було б: «приходили руси (русини) на Царгород», а не «приходила Русь...» (стор. 24); «руси (русини) ідуть...», а не «Русь іде...» (стор. 26) тощо. Справа передачі літописних неслов'янських племінних назв взагалі ще не впорядкована, все ж, якщо перекладати по-українському, то замість літописного «весь» можна писати «веси», «корсь» належало б передати через «корси» (а не «корс» — стор. 23), а «самоядь» (стор. 78) — через «самоїди» (в СРСР з 1938 р. — «самодійці») і т.д. Звичайно, не можна було обійтись без відповідних

———————

[6] О.С. Стрижак. Сіверяни — «Мовознавство», No 1, 1973, стор. 65, 66.

пояснень і приміток до тексту. В перекладі їх 93, та, шкода, і тут не обійшлося без огріхів. Ось дещо звідси. Скіфами називали у Візантії не тільки слов'ян, (прим. 7) а за традицією — багато інших народів колишньої Скіфії. Дунайські болгари перед тим жили не на Волзі (прим. 8), а в Приазов'ї. Походження і характер монети «щелягь» не таке вже не ясне (прим. 16). Досить нагадати давньо скандінавське shilling — від нього напевно походить літописний «щелягь», який під впливом польського szelag став відомим шелягом.[7] Цікаво, що «шелягь» вжитий стосовно племен радимигів і в'ятичів, які за літописом, були польського походження. За Близнецем, назва Волині виводиться від міста, яке називалося Волиня (прим. 52), насправді — Велинь (Волинь). Не зовсім точно, що Уервенські міста — міста Червоної Русі (прим. 53), бо ця назва походить від м. Червеня. Помилково дружиною польського князя Казимира названо дочку Ярослава Мудрого (прим. 58), фактично це сестра Ярослава.

Не зовсім точне пояснення візантійської посади Котопан — голова, керівник, впливова особа при імператорському дворі (прим. 65); це (Катепан) намісник округи. А примітки 57а, 89а, ч. 2, 9-а, ч. 2 не пов'язані з пояснюваним текстом. Перелік претензій до Близнецевої праці можна було б продовжити. Предметом прискіпливішої уваги була переважно перша половина цієї праці, але й це дозволяє зробити належні висновки.

П. Загребельний порівняв Близнецеву роботу з подвигом (стор. 20). Наскільки відомо, редакція «Вітчизни» вважала, що П. Загребельний у своїй передмові сказав все, тому й не збирається друкувати будь-яких критичних зауважень. Сам В. Близнець також високої думки про свою працю і є відомості, покликався на попередню позитивну рецензію Інституту літератури АН УРСР, на добрі слова академіка Д. Лихачова, Є. Кирилюка. І раптом наведені вище огріхи, помилки, «обробки» — прикро. Коли автор цих рядків

---

[7] М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. I, IV, М., 1973, стор. 508.

звернувся до редакції «Вітчизни» зі своїми зауваженнями, то їх не то що не надрукували, але, не зважаючи на наступне нагадування, взагалі не дали ніякої відповіді... Правда, Інститут літератури визнав ці зауваження слушними, а Близнеців переклад недосконалим (а рецензували ж перед виходом у світ у тому ж Інституті).

Інститут історії АН УРСР пішов ще далі, додавши, що цей переклад непридатний ні для науковців, ні для ширшого кола читачів. То для кого ж він придатний? Як говорять, Платон друг, та правда дорожча — так і тут: для В. Близнеця, безперечно, прикро, однак загальна справа має стояти над особистими емоціями. І ще: як можна було пустити в світ таку річ? Адже її видання плянували, обговорювали. Де ж були фахівці, чи бодай справжні шанувальники рідної справи? Сама ідея перекладу наших стародавніх пам'яток — доконечна, похвальна, але чому її зведено до такого самодіяльного рівня, знецінено, зневажено? Чому... чому... чому? А що як така ж доля спіткає інші наші пам'ятки? Не дай Боже...

5. 2. 1980

ДЕЩО З ГЕНЕАЛОГІЇ НАЗВИ «КОЗАК»

Біля колиски українського козацтва, звичайно, стояла назва «козак». Детальніший аналіз цієї назви на тлі деяких інших реалій життя тодішньої України та її сусідів може чимало дати для ширшого об'єктивного розуміння ранньої Козаччини. Давні, сучасні самим козакам автори, цікавлячися зазначеною назвою, нерідко давали їй курйозне пояснення. Український історик Д. Бантиш-Каменський (перша пол. XIX ст.) навів деякі з них.[1] Гербіній пов'язував назву козак з косою, нібито частою зброєю козаків; П'ясецький, Гарткнох, Шевальє — з козою, мовляв своєю спритністю козаки нагадували цю свійську тварину; Зиморивич вважав, що зазначена назва походить від одно-йменної мухи,* натякаючи цим на непостійність, настриливість козаків; Де Гюїн — від «Kiptschak» (назва половців). Через фонетичну подібність назву «козак» пов'язували з етнонімом «хозари» (козари). Тепер ці й подібні етимології могли б викликати хіба що поблажливу посмішку. Беззахисні від елементарної критики й інші пояснення, наприклад, польського автора гр. І. Потоцького та російського історика М. Карамзіна. Вони бачили зв'язок назви «козак» з країною, Казакією, яку згадував Костянтин Багрянородний в своєму «De administrando impe-

---

[1] Д.Н. Бантыш-Каменский. Исторія Малой Россіи, вид. 4, СПб.-К.-Х., 1903, стор. 500, прим. 73.

* Йдеться про комаху з народної казки — «козачок».

гіо» — (сер. X ст.) та касогами давньоукраїнського початкового літопису, на яких 1022 р. ходив князь Мстислав Хоробрий.[2] (До речі, наприкінці XIX ст. думку про спорідненість назви «козак» з етнонімом «касог» відстоював Й. Ельї,[3] що заперечував М. Фасмер[4]). Слово «козак» міцно вкорінилось в українській мові, зайняло почесне місце в фолкльорі, літературі, мистецтві, дало низку похідних форм, тощо. Сучасний «Словник укр. мови»[5] знає декілька значень цього слова стосовно людини. Ось ті з них, які мають тісніший зв'язок якраз з українським життям:

1. На Україні в XV-XVIII ст.ст. — вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини.

4. Парубок, юнак взагалі. Молоденький, ставний парубок.

5. Відважний, завзятий, хоробрий чоловік, молодець.

Щодо вищенаведеного першого значення, то воно, здається запозичене з «словаря русского языка» (т. 2, М., 1958, стор. 13) з деякою українізацією і подане надто соціологізовано, в тіснуватій клясовій упряжі. В російській мові слово «козак» (казак) мало й інший, на перший погляд, незвичний для українця зміст, а саме: наймит, робітник-батрак, «годовой наемный работник».[6]

Така його іпостась, напевно, дала про себе знати в слові —

---

[2] Histoire primitive des peuples de la Russie par le C-te Jean Potocki, стор. 188; Н.М. Карамзин. История Государства Российского, т. II, стор. 393-395.

[3] Y. Egli. Nomina Geographica, 2 вид., Leipzig, 1893, стор. 505.

[4] Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого, т. II, М., 1967, стор. 158.

[5] «Словник української мови», т. 4, К., 1973, стор. 209.

[6] Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, вид. 2, Т. II, СПб, 1881, стор. 72-73.; Макс Фасмер. Зазначена праця, там же.

«козачок» — так в стародавньому дворянському побуті переважно російському, називали хлопчика-слугу, якого одягали й стригли по-козацькому.[7] На думку М. Фасмера, слово «козак» з української мови перейшло до польської (kozak),[8] однак не виключено, що воно потрапило туди й без українського посередництва. Жодна з слов'янських мов, насамперед українська й російська, не мали власного матеріялу (апелятива) для цієї назви, тому етимологічний пошук належить вести поза межами слов'янського мовного середовища. Нічого важкого в цьому немає, оскільки дослідники вже давно натрапили на надійний тюркомовний слід з'ясовуваної назви. Годі сказати, хто саме і коли вперше тлумачив її на тюркомовному ґрунті, але вже в 1760 р. писалося: в татарській мові слово «козак» — означає легко-озброєного воїна, наїзника.[9] Відомий російський мовознавець В. Даль виводив його, правда, без абсолютної впевнености від середньо-азійського «казмак»** — мандрівник, бродяга.[10] Зараз дослідники одностайні щодо тюркського походження назви «козак» — від «ка ак», що означає вільну людину, шукача пригод, бродягу.[11]

Таке слово в турецькій, татарській, казахській, киргизькій, та інших тюркських мовах. Етнонім «казах» мав би походити від цього слова в значенні «вільний».[12] Звичайно, українці запозичили назву «козак» від того тюркомовного народу, з яким найтісніше контактували (таксамо й росіяни). У зв'язку

---

[7] Владимир Даль. Зазначена праця, там же; «Словник української мови», т. 4, стор. 211.

[8] Макс Фасмер. Зазначена праця, там же.

[9] Д.Н. Бантиш-Каменский. Зазначена праця, там же.

** Неясно, чи В. Даль правильно передав це слово, оскільки інші дослідники наводять його в формі «казак».

[10] Владимир Даль. Зазначена праця, там же.

[11] Макс Фасмер. Зазначена праця, там же. Див. посилання на інших авторів: БСЭ, вид. 2, т. 19, стор. 362; вид. 3, т. 11, кол. 390; т. 6, кол. 775-815.

[12] В.А. Миконов. Краткий топонимический словарь, М., 1966, стор. 167.

з цим насамперед підійшли б кримські татари, однак це ще не все, бо і до них були інші тюркомовні народи, які залишили політичний слід в українській історії: печеніги, чорні клобуки (торки, берендеї, ковуї), половці, татари періоду монголо-татарської навали та інші. Половці знали слово «козак» в значенні вартового, конвоїра, в цьому переконує складений в 1303 р. словник «Cadex cumanicus».[13] Фіґурує це слово і в написаній в 1240 р. «Таємній історії монголів».[14] До монголів воно, мабуть, перейшло від тюрків. Більш ніж вірогідно, що слово «козак» мали в своєму вжитку печеніги й народності, які в літописах фіґурують під збірною назвою чорних клобуків, хоч немає про це писемних свідчень. В писемних пам'ятках періоду Київської Руси і Галицько-Волинської держави і взагалі до кінця XV ст. назва «козак» стосовно України не знана. Важко повірити, щоб вона була в народньому вжитку вже, скажімо, в печенізькій, половецькій чи монголо-татарській (золото-ординський) періоди, але вперто уникала писемних пам'яток. В XIII ст. назва «козак» трапляється в італійських (генуезьких) хроніках, однак до українців вона не мала жодного відношення: хроністи розповідали про напади на генуезькі колонії в Криму з боку татарських козаків.[15] Адже за генуезькими писемними джерелами козаки — це кримсько-татарські нападники, розбійники. Що це справді так, переконує зроблений в Криму десь у XIV-XV ст., (під 1308 р.) напис на синаксарії (збірка коротких життєписів святих) про смерть від рук козаків якогось Альмагу.[16]

В писемних джерелах XV ст. серед татар відомі козаки: азовські, перекопські, білгородеські (акерманські), при чому азовські козаки згадуються, як лихі розбійники.[17] Ці назви не

---

[13] Z. Wójcik. Lozickie pola w ogniu, Warszawa, стор. 9.

[14] М.В. Котляр. Хто такі бродники (до проблеми виникнення українського козацтва) — УІЖ, No. 5, 1969, стор. 95-102.

[15] Wielka Encyklopedja Powszechna ilustrowana, сер. I, т. XXXIX-XL, Warszawa, 1907, стор. 422.

[16] Записки Одесского общества истории и древностей, стор. 613.

[17] С.М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. III, М., 1960, стор. 316; «Энциклопедический словарь» (Брокгауза-Ефрона), т. X а, СПб., 1895, стор. 581.

потрібно утотожнювати з відповідними татарськими ордами в цілому. Йшлося лише про татарську вольницю, не підвладні ханові озброєні ватаги, які промишляли на власну руку. В цьому плані й проявлявся один з аспектів татарської (тюркської взагалі) назви «козак». Самі татари, напевно, не вкладали в цю назву пряме розбищацьке значення. Варто відзначити, що в них козаками називався й легко озброєний рід війська.[18] Польський хроніст М. Бєльський (XVI ст.) вжив назву козацтво (як вид і спосіб діяльности — козакування) стосовно 1325 р. Розповідаючи про шлюб свого короля Владислава з дочкою великого князя литовського Гедиміна, Бєльський зазначив, що король повипускав із в'язниць багато людей, які відцуралися козацтва і стали засновувати села на Підляшші,[19] тобто в теп. Люблінському воєвідстві. Годі судити, чи це «козацтво» вже існувало в час амнестії 1325 р. чи хроніст ретроспективно переніс це поняття з своєї доби на той значно раніший час. Так чи не так, а з погляду офіційних чинників козакування тоді вважалося не почесною, а карною справою. Правда, належить мати на увазі ось що: нерідко одне й те ж соціяльне явище мало різну офіційну й народну оцінки — так пізніше було з опришківством, гайдамацтвом, тощо... Проте, з дій татарських козаків видно, що назва «козак» початково асоціювалася і з елементами анархії, розбищацтва, здобичництва і т.п. В російських писемних джерелах ця назва вперше зафіксована в 1395 р. і в зовсім інакшій іпостасі — як робітник, слуга «... да слу(га) монастирской казак».[20] Є й пізніші російські джерела, з яких ясно випливає саме таке значення цієї назви. За словами російського історика В. Ключевського, в Московській Русі козаками початково називали безпритульних бродяг, які знані і як «вольные гулящие люди», «вольница».[21] Слово «козак» по-

---

[18] С.М. Соловьев. Зазначена праця, там же; «Энциклопедический словарь» (Брокгауза-Ефрона), там же.

[19] M. Bielski. Kronika, т. I, Sanok, 1856, стор. 370.

[20] И.И. Срезневский. Материали до словаря древнерусского языка, т. 1, СПб., 1893, кол. 1173.

[21] В.О. Ключевский. Сочинения, т. 3, М., 1957, стор. 104.

трапило туди, напевно, від золотоординських монголо-татар. З цих козаків набиралася різна робітна людність (наймити, заробітчани, тощо). Згодом з них же комплектувалися й окремі військові загони для боротьби з татарами. В цьому разі давніша назва «козак» наповнювалася новим, військовим змістом. На російських землях в такому, військовому значенні назва «козак» вперше зафіксована щодо рязанських подій 1444 р. Того року в Рязані в битві з татарами брали участь і «казаки Рязаньския... с рогатинами с саблями».[22] Трохи пізніше великий князь Московський Іван III в одній з своїх грамот писав: «На сотню десятка три своих казаков понакань».[23] В цих прикладах козаки — це окремі легкоозброєні загони для оборони рязанської землі від татар.

Відомий український історик М. Грушевський ранніх козаків визначав так: ще з 14 ст. вільні особисто і від усяких тяглових повинностей люди, які обов'язково займалися якимсь промислом, а згодом на додаток до того — ще й військовою справою.[24] За його переконанням, сукупністю цих ознак пояснюються всі деталі господарського побуту, соціяльних відносин і політичного ладу козацьких громад. Проте на Україні назва «козак» вперто не реєструвалася в писемних джерелах у будь якому своєму значенні.

Перед з'ясуванням цього питання потрібно зробити невеликий історичний екскурс. Десь так з середини XIV ст. значну частину українських (західних) земель захопила Польща, а інша частина (Поділля, Подніпров'я та ін.) внаслідок розпаду Золотої Орди дісталася Великому князівству Литовському. За великого князя Вітовта територія князівства розширилася аж до Чорного моря. Саме за цього великого князя десь на поч. XV ст. у Великому князівстві Литовському появилися татарські військові поселенці, які називалися татарськими

---

[22] Полное собранне русских летописей, тт. 11-12; т. 12, СПб., стор. 62.

[23] М.В. Котляр. Зазначена праця.

[24] М. Грушевський. Казаки, «Энциклопедический словарь», 7-е вид., В-во. Бр. А. и И. Гранат и Ко., т. 23, стор. 90-91.

козаками. Справа в тому, що, роблячи походи на татар, Вітовт переселяв до своєї держави чимало татарської людности. В одному з літописних повідомлень говориться про переселення аж з під Азова цілої татарської орди. Частину й Вітовт поселив у себе, а решту відправив до Польщі.[25] Таких переселень було й більше. Переселялися й знатні татари, але здебільшого простолюддя. Їх поселили за військовим правом: за певне майно чи іншу винагороду вони мали нести військово-охоронну службу в різних місцях великого князівства (Вільно, Троки, Новгородок, Полоцьк, Мозар, Овруч). Ця військово-поселенська інституція проіснувала аж до XVII ст., мала свою окрему військову організацію, окремих командирів, свої прапори і, звичайно, дотримувалася мусульманства. До речі, чи не тому, бува дехто з давніх чужоземців і українським козакам приписував татарські звичаї (це не могло бути) і навіть мусульманську віру? Зазначена татарська інституція в Литовській державі мала назву «татарські козаки».[26]

В такому контексті назва «козаки», звичайно, була відома й на тих українських землях, які підлягали Великому князівству Литовському, і до того, як вже зазначено ті козаки були і в Овручі (Україна). Назву «козаки» татарські переселенці, звичайно принесли з собою, бо в їх мові було це слово, і в них таку назву мав окремий вид війська.

Назва татарські козаки у Великому князівстві Литовському мала б говорити, що в цій державі тоді були вже якісь інші, не татарські козаки. Так чи не так, але назва «козак» підступала до України з усіх боків, висіла над нею. На Україні вже були відповідні місцеві явища (уходництво, вольниця тощо). То ж рано чи пізніше ця назва мала прищепитись на українському ґрунті і зареєструватись писемно. Перша писемна згадка про українських козаків подана під 1489 р. й відноситься до Брацлавщини (теп. Вінницька

---

[25] ПСРЛ, т. 32, М., 1975, стор. 75.

[26] Wielka Encyklopedja powszechna ilustrowana. «І хто в полі мужніший від поляка? А в Литві хто спритніший від козацтва». Там же.

обл. і частина Хмельницької). Згаданий уже М. Бєльський, описуючи похід польського короля Яна Альбрехта на татар, занотував: провідниками польського війська на Брацлавщині були тамтешні козаки, добре обізнані з своїми місцями.[27]

Це повідомлення говорить про козаків як про місцеве, українське явище. В якому розумінні? Напевно, малися на увазі уходники, або й шукачі пригод, мисливці за татарами. Щодо тодішнього Київського воєвідства, то тамтешні козаки вперше згадані в 1492 р. в листуванні великого князя литовського Олександра з кримським ханом Манглі-Гіреєм.[28] В 1493 р. черкаський староста князь Богдан Глинський з козаками взяли й зруйнували татарський Очаків.[29] В цьому випадку чітко проявилася військово-здобивницька функція раннього українського козацтва. В 1499 р. згаданий великий князь Олександер на прохання київського воєводи кн. Дмитра Путятича розпорядився: «Которые козаки з верху Днепра і с наших сторон ходят водою на низ до Черкас й далей и что там здобудут, с того со всего воєводе киевскому десятое мают давати».[30]

Тут про українських козаків сказано в зв'язку з уходництвом. Уходництво — це спосіб тодішньої господарської діяльности на степовій, тоді ще не обжатій Україні: люди з північних її районів спускалися вниз Дніпром і займалися, переважно сезонно, різними промислами (мисливством, рибальством, бортництвом тощо). Все це в умовах постійної загрози з боку орди татар, проти якої будь коли потрібно було стати з зброєю в руках. Тому уходники були одночасно й воїнами, або козаками у поєднанні вищезазначених трьох ознак.

---

[27] Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, К., 1979, стор. 117.

[28] «Хронологія історії України», вип. 1 (докапіталістичний період), К., 1938, стор. 27; К. Гуслистий. Нариси з історії України, вип. 2, К., 1939, стор. 149-150; Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, стор. 117.

[29] М. Грушевський. Зазначена стаття.

[30] Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, стор. 117. В зв'язку з цим незрозуміло, чому слово «козак» не потрапило до «Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.» (т. 1, К., 1977).

Життя й діяльність уходників добре описав український письменник А. Чайковський в повісті «На уходах». Фактичне ототожнення згаданих у 1499 р. козаків з уходниками, отже, має слушність і напевно, віддзеркалювало справжній стан речей. Адже початкове козацтво було фактично продовженням уходництва в тих же місцях. Уходницьку теорію українського козацтва висунув і відстоював російський історик М. Любавський, її частково дотримувався й згаданий укр. історик М. Грушевський. Такої думки були й інші історики, дослідники української козаччини. В цьому зв'язку можна спробувати пояснити, чому на Україні відносно пізно, принаймні пізніше, ніж в Росії, зафіксована назва «козак». Здається, тому, що раніше в ній не було такої наглої потреби. Дивлячися ретроспективно, можна зазначити: і значно раніше були люди, яких можна було б назвати козаками, але їх тоді називали уходниками, інколи севрюками (від Сіверщина — пізніше східна частина України). З часом давнє уходництво якісно змінилося і появилася нова, ширша назва «козак». Не мають цілковитої рації ті давніші, насамперед польські автори, які за назвою «козак» бачили як правило здобичницьке гасання по степах, і розбишацький спосіб життя (Папроцький, Яблонський та інші).[31] Звичайно, не без того, однак це не визначальне в українському козацтві. Ось що писав про перших укр. козаків і саму назву «козак» інший польський автор, хоч і шляхтич, С. Грондеський (XVII ст.): «Ті з руського народу, котрі не хотіли терпіти далі ярмо і владу місцевих панів, відходили в далекі краї, на цей час ще не залюднені й привласнювали собі право на свободу... засновували нові колонії і, щоб відрізнятися від підданих руських панів, стали називатися козаками».[32] Тут з'ясована назва подана в особисто й соціяльно волелюбному плані і цілком слушно, адже в основі її лежить значення «вільний». Однак, як уже відомо, назва «козак» була еластична і під її стріхою жили різні соціяльні елементи, особливо спочатку. Напри-

---

[31] Wielka Encyklopedja powszechna ilustrowana. Там же.

[32] Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, стор. 116.

клад, згаданий під 1493 рік козацький ватажок Богдан Глинський — князь. Хроніст Бєльський під 1508 р. говорить про славного козака Полоза. Вважають, що це пізніший овруцький староста Сенько Полозович. Далі — відомий козацький керівник черкаський староста О. Дашкович чи славозвісний князь Д. Вишневецький (Байда) та інші.

Російське життя також знає про участь у козацтві представників вищих соціяльних верств, які, кинувши маєтки і службу, йшли в степ насититися волею, тимчасово зайнятись якимсь степовим промислом. Трапляються російські відомості про «сынов боярских» з степових уїздів: «сбрел в степь, сшел в казаки», а пізніше в Елецькій десятині був випадок, коли ціла партія поміщиків пішла в козаки.[33] Отже назва «козак» давала притулок кожному з козацькою вдачею, незалежно від попереднього походження і стану. Не слід забувати про цю третю, військову ознаку козацтва, яка об'єднувала різношерстну вольницю. З початку XV ст. відомі дві групи українських козаків. Однак їх набирали старости, вони й називалися ім'ям свого воєводи, старости чи ім'ям свого безпосереднього ватажка. Наприклад, в 1503 р. фіґурує назва «князево-Дмитрові козаки» (на честь київського воєводи князя Дмитра Путятича), а інші, їх було більше, збиралися в незалежні від адміністрації ватаги й самі обирали своїх керівників.[34] Варто зупинитися на повідомленні М. Бєльського під 1516 р. Говорячи про похід на Білгород (Акерман) він занотував: «Подалися в козацтво під Білгород, захопили в турків і татар здобич, і поспішили додому». В цьому повідомленні козацтво як вид і спосіб діяльности подане в військово-здобичницькому освітленні. Цікаво, що Бєльський, як це видно з дальших слів, з цим походом пов'язував появу самих козаків, хоч про них говорив уже під 1489 р., а про козацтво (козакування) і під 1525 р. Мабуть, він мав на увазі інше: військово-міжнародну форму прояву козацтва (напад на турків, татар, і викликані цим ускладнення) і до

[33] В.О. Ключевський. Зазначені праці, стор. 105.

[34] Большая Энциклопедия, вид. 4, СПб., т. 11, стор. 145.

того, в нас — це насамперед в Польщі, а не на Україні. З початку XVI століття назва «козак» не щезає з письменних джерел. В зв'язку з дальшим ростом «козацтва», його організаційним, військовим і політичним вдосконаленням еволюціювала і назва «козак», дедалі набуваючи значення привілейованої військової верстви і вільного стану людей у феодальному суспільстві взагалі. Цікаво, що росіяни, знаючи й маючи своїх козаків, українських називали інакше — черкасами[35] (або від раннього осередку м. Черкас, або й від думки про кавказьке (черкеське) походження дніпровських козаків). Отже на українському ґрунті назва «козак» багатопланова, її належить розглядати в поступовій еволюції змісту. Зародившися в тюркомовному середовищі, вона перейшла до українців, напевно від кримських татар. Утративши дещо своє татарське, вона на Україні натомість придбала дещо нове. В ній залишилося явно позитивне емоційне забарвлення, бо вона стала означати вільних, гордих, гарних, відважних людей взагалі. Ця назва — вияв волелюбного характеру українського народу, форма історії України козацької доби. З часом вона розгалужувалася у своїх значеннях, термінологізувалася. Дальше її з'ясування потребувало б окремої уваги.

---

[35] УРЕ, вид. I, т. 16, стор. 119.

СПРАВА КОЧУБЕЯ Й ІСКРИ

З названими особами асоціюється насамперед їх невдала спроба викрити в 1707-1708 рр. перед російським урядом задум гетьмана Івана Мазепи про відрив Лівобережної України від Росії. Практика доносів на українських гетьманів коренилася в умовах тодішної дійсности, зокрема в характері українсько-російських відносин. Лівобережна Україна перебувала у складі Російської держави на правах певної автономії, яку царський уряд дедалі обмежував. На доноси, які надходили з України, в Москві дивилися як на корисні попередження[1] і бажані приводи для нових обмежень гетьманського уряду. У випадках з попередніми гетьманами Д. Многогрішним та І. Самойловичем донощикам повірили на слово. До речі, в доносі на Самойловича брали участь також І. Мазепа і В. Кочубей. Ставши в 1687 р. гетьманом, І. Мазепа і сам відчув на собі політичні доноси, мовляв він має намір відділитися від Росії і піддатися польсько-литовській Речі Посполитій. Але з Мазепою вже було інакше. В Москві йому вірили, як нікому до нього, це був улюбленець царських сановників і самого царя Петра І. На Україні знали про це. В одному анонімному доносі 1691 р. було навіть спеціяльне прохання передати цей донос безпосередньо цареві, оскільки царські вельможі тягнуть за Мазепою.[2] Гетьман в царському

———————

[1]Историческіе монографіи и изслъдованія Николая Костомарова, т. 15, СПб-М., 1882, стор. 246.

[2] Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским, ч. II, 1691-1722, М., 1859, стор. 4.

оточенні справді був своя людина. Доноси на нього відкидали, а донощиків карали. І справа тут не в легковажності московського уряду. За 20 років свого гетьманування Мазепа об'єктивно не давав Москві підстав для недовір'я.

Щодо останнього доносу, то він був особливий. Його подав генеральний суддя в гетьманському уряді Василь Кочубей, до якого невдовзі пристав колишній полтавській полковник Іван Іскра. В доносі були тяжкі обвинувачення і виглядав він досить вірогідно. І ще: для доносу було вибрано слушний час. Адже йшла Північна війна, в якій станом на 1707 р. віч-на-віч залишалися фактично лише Росія й Швеція і до того, здавалося, що військове щастя остаточно покидало Росію. В такій ситуації, отже легше було повірити в донос. Зрештою, на Лівобережній Україні справді були незадоволені царською політикою. Цар Петро I обмежував автономію України. І писав Т. Шевченко «це той первий, що розпинав нашу Україну». В давнішій російській історіографії, як і в радянській, тодішня національна трагедія Лівобережжя якось відсунута на задній плян, натомість всіляко вихваляється значення Петрових реформ (поширення науки, освіти, европеїзація всієї держави тощо). Однак тут можна покликатися на слова І. Франка: «Преславне» прорубування вікна в Европу «там, на північ над Невою, є рівночасно затиканням тих вікон, якими світло науки проникало на Україну».[3]

Загальновідома тяжка соціяльна політика Петра І. А тут ще й війна з додатковим тягарем для населення. У цій ситуації частина козацької старшини вважаючи, що Росія буде розбита, стала думати про розрив з нею і про перехід на бік шведського короля Карла XII і його ставленика, польського короля Станіслава Лещинського. Такий потаємний плян мав би виношувати сам гетьман І. Мазепа, який під впливом ситуації десь у той час переоцінив деякі світоглядні й ідейні вартості. І раптом донос.

---

[3] Іван Франко. Причинок до культурної історії Західної України XVII і XVIII ст. — Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, No. 638, арк. 3.

Він, за розрахунками Кочубея й Іскри, мав викликати бурю, яка не тільки вирвала б з Мазепиних рук булаву, але й знесла б старому гетьманові голову. Однак сталося зовсім інакше: після відповідної слідчо-судової процедури Кочубей з Іскрою, як наклепники, склали свої голови на пласі! А через яких два місяці після страти Мазепа таки перейшов до шведів. Як зазначено в т. зв. Чернігівському літопису під 1707 р., Кочубей з Іскрою викрили цареві «же Мазепа есть ему зменником, якож... так и сталося».[4] Це ретроспективний погляд на донос, вірогідність якого визнається на підставі пізнішого Мазепиного вчинку, а не з матеріялів самої справи. Однак подібний погляд дуже поширений. На цьому ґрунті виникла думка якщо не про явну незаконність, то бодай про помилковість розгляду доносу, про вирішальну ролю у цій справі самого Мазепи, продажність слідчих-суддів тощо.

Аналіза справи Кочубея-Іскри має враховувати низку обставин, з'ясування яких відноситься насамперед до компетенції правознавців. У всякому разі об'єктивна аналіза справи Кочубея-Іскри неможлива без екскуру в тодішню законність і слідчо-судову практику. Адже слідчо-судове з'ясування правди і тоді мало свою специфіку, визначену приписами чинного законодавства. Однак право судити про донос Кочубея-Іскри чомусь стало монополією чистих істориків чи й письменників, які юридичну специфіку зазначеної справи замінюють суб'єктивними політичними й моральними критеріями. Саме екскурс в юриспруденцію початку XVIII ст. чи просто об'єктивне ознайомлення з матеріялами справи Кочубея-Іскри відкрили б такі обставини, які ніяк не гармонізують з деякими побутуючими висновками. Шкода, що, наскільки відомо, в радянській літературі останніх десятиріч такого дослідження немає. Натомість щедро наводяться такі джерела, які в пляні юридичної оцінки зазначеної справи є не що інше як безпардонне втручання в юриспруденцію. Ось зразки такого втручання, в яких говориться про правдивість доносу, невинність Кочубея й Іскри, неправомірність слідства-суду, Мазепині інтриґи тощо.

---

[4] «Киевская старина», 1890, вип. IV-VI.

Дума «Семен Палій і Мазепа» початку XVIII ст. (мабуть, не народного походження), розповідає як то Мазепа

«... Іскру й Кочубея безневинно
Сам з сього світа зогнав».[5]

Надмогильна плита Кочубея й Іскри в Києво-Печерській лаврі інформує читачів:

«Злу даньемъ Мазепы всъ вѣчно правы
Посічены зоставше топоромъ во главы».

«Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев...» під 1708 р. в страті Кочубея й Іскри обвинувачує Мазепу.[6] В Дворянському «Гербовнику» сказано, що Кочубей «решился открыть таковую измену, и наконец отъ Мазепы пострадал смертію».[7] Російсько-український історик 1-ї половини XIX ст. Д. Бантиш-Каменський писав: «Мстительные и ослепленные коварным гетьманом царедворци... обвиняя невинных, оправдали... виновного».[8] О. Пушкін в своїй «Полтаві» переконував читачів:

«Могучей верой укрепленный,
Сидел безвинный Кочубей»,

а в примітці до цієї поеми сказано, що на царських сановниках Головкінові й Шафірові «по справедливости должен лежать ужас суда и казни доносителей».[9] Точно не

---

[5] Українські народні думи та історичні пісні, К., 1955, стор. 154-155.

[6] Сборник летописей, относяшихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888.

[7] Источники Малороссийской истории..., стор. 155.

[8] Д.Н. Бантыш-Каменский. История Малой России, вид. 4, СПб.-К.-Х., 1903, стор. 384.

[9] А.С. Пушкин. Собр. соч., т. 3, М., 1960, стор. 220, 237, прим. 1.

встановлений український автор в 40-х рр. XIX ст. з цього приводу писав:

«Якби по правді суд робили,
Невинних вірно б не казнили,
А то Мазепі що схотілось,
По його в суді все й зробилось».[10]

На обеліску, який в 1908 р. поставили на місці страти Кочубея й Іскри (с. Борщагівка Вінницької обл.), викарбувано такі слова: «Подкупленные Мазепой недобросовестные царедворцы Шафиров и Головкин уверили Петра Великого, что Кочубей и Искра донесли на Мазепу из личной ему мести и убедили царя выдать их Мазепе на казнь».

В радянській історіографії монопольний такий погляд: донос на Мазепу був правдивий, але йому вдалося обманом відвернути від себе обвинувачення; Кочубей з Іскрою втекли до Росії, однак їх видано Мазепі, за чиїм наказом і страчено.[11]

Можна б навести значно більше як дорадянських, так і радянських публікацій з такими ж судженнями. На цьому тлі різким дисонансом прозвучала думка значного російського історика С. Соловйова (1864), який зовсім не симпатизував самому Мазепі. Однак щодо справи Кочубея-Іскри цей історик заявив ось як: думка про те, ніби у всьому винні міністри Головкін і Шафіров, неправильна; немає жодних доказів, які свідчили про їх підкупленість; ці особи діяли згідно з чинними тоді правилами; якщо й говорити про неправильність слідчо-судової процедури, то винен в цьому насамперед цар Петро; однак і його помилка неістотна, оскільки донос сам

---

[10] Бурлеск і травестія, К., 1959, стор. 469.

[11] История Украинской ССР, т. 1, К., 1953, стор. 344-345; БСЭ, вид. 2, т. 23, стор. 17; вид. 3, т. 13, стор. 301; СИЭ, т. 7, кол. 7021; УРЕ, вид. 1, т. 7, стор. 314; вид. 2, т. 5, стор. 464; РЕІУ, т. 2, стор. 491; Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах, т. 2, К., 1979, стор. 343.

собою був неправдивий.[12] Зазначений історик зробив такий висновок на підставі матеріялів справи Кочубея-Іскри, розглянувши їх крізь призму тодішнього (поч. XVIII ст.) судочинства. Це, до речі, найбільш надійний, об'єктивний напрямок пошуку правди без того, щоб виламувати руки фактам чи вкладати їх у Прокрустове ложе заздалегідь заготовлених висновків.

Отже екскурс у державно-правову й слідчо-судову атмосферу тодішньої Росії. Царський уряд підлягав лише цареві, не бувши тісно зв'язаний ні законом, ні звичаєм. Сам же цар, а ще такий, як Петро І залежав хіба що від Бога. Царська воля була і джерелом і критерієм законности. Про погрішність царського слова не могло бути й мови. Карно-правовий статус і слідчо-судовий процес визначалися «Уложением» 1649 р. та наступними доповненнями. Лютневим указом 1697 р. Петро І взагалі позбавив учасників судового процесу процесуальних прав — процес став одностороннім, інквізіційним. Розподілу функцій між слідчими й суддями не було. Слідчо-судова процедура визначалася указом від 16 березня 1697 р., в якому було багато прогалин. Поняття політичних злочинців було нечітке (II розділ «Уложения»), за такі злочини карали тільки смертю. Оскарження слідчо-судових дій не існувало. Майно засудженого підлягало конфіскації, з нього донощик діставав якусь винагороду. Політичне донощицтво було обов'язкове, за недонесення про відомі політичні злочини карали смертю. В разі неправдивости доносу донощика карали так, як покарали б того, на кого він доносив, якби донос був правдивий тобто — смертю. Слідство в таких справах, як правило, розпочиналося з арешту самого донощика (для ґарантії). Всякі запитання обвинуваченого, протиріччя між ним та іншими особами, як і протиріччя між іншими особами усувалися за допомогою катування (били, припікали вогнем тощо). Один з Петрових указів зобов'язував в разі протиріч в поясненнях «пытать трижды и огнем

---

[12] С.М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. VIII, М., 1962, стор. 237.

жечъ». Якщо після цього особа (донощик, обвинувачений, свідок) не змінював своїх слів, то їх вважали за правду. Отже тільки в такий спосіб слідчі-судді з'ясовували правдивість чи неправдивість доносу. І в цьому всі були рівні, незалежно від свого походження, становища. Звичайно за таких обставин, правда нерідко залежала не від дійсного стану речей, а від фізичної і вольової витримки катованого. Найважливішим доказом вважалося самопризнання, після чого дальше провадження справи закінчували.

Розслідування й вирішення політичних справ зосереджувалося в Преображенському приказі. Проте цар міг вилучити звідти для чийогось чи свого провадження будь-яку справу. Петро І любив сам вести слідство й вирішувати справи і навіть, подейкували — катувати. Наведений вище мінімум знань неважко буде побачити, чи були якісь відхилення від тодішньої законности в справі Кочубея-Іскри.

На Лівобережній Україні тоді мала чинність інша юридична система, однак генеральний суддя В. Кочубей, відважившися на таку важливу справу, повинен був знати і врахувати дещо з російської системи.

Після такого екскурсу доцільно зупинитися на учасниках доносу, їх відносинах між собою та ставленні до І. Мазепи. Головна дійова особа — В. Кочубей, нар. прибл. в 1640 р. В 1687-1699 рр. він генеральний писар, а з 1699 р. — генеральний суддя. Спочатку він перебуває у приятельських стосунках з Мазепою, завдяки яким дуже розбагатів. Старша Кочубеєва дочка вийшла заміж за Мазепиного племінника Обидовського, якій згодом судилася немаловажна роля у зародженні всієї справи. Але вже десь в 1691-92 рр. між Мазепою й Кочубеєм стався розрив добрих відносин. Кочубеїв канцелярист і свояк Петро Іваненко (Петрик), викравши деякі папери, втік на Запоріжжя, потім подався до Криму і довго і вперто діяв проти Москви і Мазепи. У цій справі Мазепа і Кочубей підозрівали один другого. 22 лютого 1692 р. Рутковський, довірена особа Мазепи, доповідав про такі чутки: Кочубей нібито сам прагне стати гетьманом, в зв'язку з чим розраховує на допомогу кримського хана; для цієї ж мети він мав би використовувати Петрика.[13] А тут і кошовий отаман Гусак

[13] С.М. Соловьев. Зазначена праця, кн. VII, М., 1962, стор. 495-496.

передав Мазепі приблизно таке: якщо гетьман бажає собі й Україні спокою й добра, то хай зітне голови Полуботкові, Михайлові, ще комусь третьому, який завжди перебуває з гетьманом.[14] Цей третій мав би бути Кочубей, який, з свого боку, підозрював, що Мазепа з метою компромітації шле від його імени листи в Крим тощо. Якось дійшло до того, що Мазепа публічно зневажив і навіть бив Кочубея. Мазепі не подобалася Кочубеєва дружба з Полуботком, який ворогував з гетьманом. За Мазепиним переконанням, Кочубей шпигував за ним (за відповідним завданням московського урядовця Українцева) — на це Мазепа нарікав відкрито.

Та чи не найбільше нашуміла амурна історія старого гетьмана і юної Мотрі Кочубеївни. Поширена версія, ніби Мазепа силоміць викрав її з дому, збезчестив, а потім глумився над соромом її батьків тощо.[15] Насправді все було далеко не так. Як не дивно, однак кохання Мазепи й Мотрі було взаємне. В 1704 р. гетьман навіть мав намір одружитися з Мотрею, але її батьки відмовили: церква не дозволяє шлюбу хрищениці з своїм хрищеним батьком. Відчайдушна Мотря ладна була жити з Мазепою й на віру і перейшла до нього, не зважаючи на опір і благання батьків. У закоханого гетьмана все ж вистачило розсудливости, щоб повернути Мотрю додому. Збереглася низка Мазепиних листів до Мотрі, в одному з яких він так мотивував свій вчинок (повернення Мотрі до батьків): щоб Кочубеї не говорили, ніби він викрав дочку і затримує її силою і щоб живучи разом, не дійшли до гріховної фізичної близькости.[16] Однак Кочубеї дивилися на справу інакше, мовляв Мазепа приворожив Мотрю, викрав, зґвалтував тощо.

З приводу цього свого горя Кочубей навіть звертався до Мазепи з листом.[17] У відповідь Мазепа свою думку виклав так: жодного горя він не бачить, а все наробив язик Кочу-

---

[14] Там же, стор. 497.

[15] Д.Н. Бантыш-Каменский. Зазначена праця, стор. 574, прим. 100.

[16] Там же, стор. 574-575.

[17] Источники Малороссийской истории..., стор. 130.

беїхи, яка верховодить в сім'ї; гетьман погрожував Кочубеєві, що 16 років прощав йому гідні смерти провини, а тепер терпець обривається.[18] Сам Кочубей згодом на слідстві свій розрив з Мазепою датував ще 1691 р. Отже в момент доносу відносини між гетьманом і генеральним суддею були ненормальні, про що давно знали в Москві.

Друга дійова особа доносу — І. Іскра (р. н. невідомий). Він доводився свояком Кочубеєві, який доручав йому шпигувати за Мазепою. В різних публікаціях Іскру на час доносу титулують полтавським полковником. Насправді він очолював цей полк по 1703 р., після чого вже не перебував на службі. З полковництва Іскру усунув Мазепа, запідозривши його в недозволених зв'язках з Кримом. Про цей епізод знали в Москві, бо про нього Мазепа розповідав надісланому з Москви перекладачеві Бецецькому. Під час війни Мазепа не брав Іскру в походи, що було ознакою зневаги і на що нарікав Іскра.

До доносу причетні також інші особи, наприклад, ієромонах з Севська (Росія) Никонор. Він, випадково потрапивши до Кочубея, передав його усний донос на Мазепу. Потім зробив це вдруге, не бувши до того ні з ким знайомий.

Мав до цієї справи відношення сотник полтавського полку Кованько, отже служив в полку, який до того очолював І. Іскра; він, Іскра й Кочубей мали спільного духівника Святайла. Кованькові діти жили в Кочубеїв (можливо, був він чийсь родич чи свояк). Згаданий священик Святайло був родичем Іскри і здавна знався з Кочубеєм.

Далі — вихрест з євреїв Яценко був Святайловим свояком.

Отже все це люди, спаяні між собою родинними, свояцькими зв'язками. Помітну ролю у дальшому русі доносу, але не як його співучасник, відіграв полковник охтирського козацького полку з Слобідської України Осипов (таке його прізвище в російських документах). Слобідська Україна підлягала не гетьманському урядові, а безпосередньо російському урядові, представником якого отже виступав назва-

---

[18] Там же, стор. 131.

ний полковник. З Іскрою він був знайомий, як сусід по полках і маєтках, мабуть, знав він і еврея-вихреста Яценка, який мав оренду в Охтирці.

Автор і співавтор доносу — це Кочубей та Іскра; Святайло, Кованько та Яценко — співучасники, які, можливо, й знали про справжній намір Кочубея й Іскри. Щодо ієромонаха Никонора і полковника Осипова, то вони лише передали за належністю те, що їм говорили інші, а самі не знали, правда це чи ні. І до того, як з'ясується далі, джерелом обвинувачень проти Мазепи був насамперед Кочубей, а інші підтакували йому. Зазначені вище зв'язки між Кочубеєм, Іскрою, Кованьком, Святайлом і вихрестом та їх ставлення до Мазепи мають неабияке значення для розуміння мотивів доносу і його вірогідности.

На черзі сам донос, його зміст, стадії його розвитку, ставлення до нього в Москві тощо. В липні 1707 р. в Батурині до Кочубея зайшли прочани, ченці Никонор і Трифілій. Перед старшим Никонором Кочубей став виливати душу на Мазепу — сякий-такий, зґвалтував дочку, писав від імени Кочубея компромітуючи листи в Крим. Головну скрипку в розмові грала Кочубеїха. Добре прийнявши прочан, Кочубей запропонував Никонорові навідатися ще колись, пообіцявши подарунки для манастиря. 26 серпня Никонор знов був у Кочубеїв. Цього разу Кочубей взяв з Никонора присягу в дотриманні таємниці, відрядив його до керівника Манастирського приказу, боярина Мусіна-Пушкіна з таким усним доносом: Мазепа збирається відстати від Росії, захопити Лівобережжя і російські міста і перейти на сторону Польщі. Никонор хотів довідатися більше, однак Кочубей заявив, що решту він розповість особисто. І цього разу не обійшлось без Кочубеїхи. Про все це Никонор детально розповів в Манастирському і Преображенському приказах.[19] Отже перед Никонором Кочубей не приховував своєї кривди від Мазепи.

Не знаючи про наслідки Никонорової місії, Кочубей, переживаючи, через декілька місяців відкрився перед своїми

---

[19] Там же, стор. 61-68.

приятелями Іскрою, Кованьком і Святайлом. Цей останній порадив відрядити до Москви Яценка з усним доносом (повторним). В січні 1708 р. Яценко вже був перед царевичем Олексієм, який запропонував викласти суть доносу письмово. Яценко так виклав Кочубеїв донос:

а) Мазепа має зносини з польським королем Лещинським про відрив України від Росії і про підданство Польщі;

б) якось Мазепа очікував приїзду до Батурина царя Петра і сподівався свого арешту, тому наказав був своїм сердюкам в разі суматохи в його покоях стріляти в будь-кого; коли ж приїхав не цар, а урядовець Кікін, то Мазепа розпустив сердюків;

в) він залякує запорожців царським наміром викорінити їх, чим підбурює проти царя.

Інше, за словами Яценка, мав сказати Кочубей особисто.[20]

В цьому доносі нічого не сказано про Мазепин намір захопити російські міста, зате додано про підбурювання запорожців і, що найтяжче — про задум вбити царя, що правда, в порядку самооборони.

Не знаючи як там в Москві з Яценком, Кочубей запропонував Іскрі зустрітися з охтирським полковником Осиповим і через нього передати ще один усний донос київському воєводі кн. Ґоліцинові. Цю зустріч влаштував священик Святайло.

В лютому 1708 р. розповів Осипову таке:

а) за порозумінням з польським королем Лещинським Мазепа мав і має намір вбити чи полонити царя;

б) в минулу пилипівку збиралися йти походом на російську територію;

в) різними утисками й чутками підбурює проти царя народ, особливо запорожців.

Іскра заявив також, що про Мазепині пляни знає козацька

———————

[20] Там же, стор. 88-89.

старшина, але з різних причин мовчить. Одна з причин мовчанки — те, що Мазепа має в Москві свою руку і йому завжди все передають.[21] Автором і цього доносу був Кочубей, а Іскра передавав його слова. В цьому варіянті доносу чітко сказано про намір щодо царя: вбити чи полонити (вже не в порядку самооборони), а також про плянований похід на російську територію.

Полковник Осипов детально зафіксував зміст розмови з Іскрою і лист про це передав згаданому кн. Ґоліцинові. Одночасно він за своєю ініціятивою надіслав листи на ім'я царя, царевича і царського фаворити Меншикова — ці листи було вручено комендантові московського Кремлю кн. Татарінові.

Проте Кочубей все ще не знав, як в Москві зареагували на його доноси. Тому, побоюючись Мазепи, під виглядом хвороби виїхав з Батурина і жив у своїй Диканьці.

А в Москві справа стояла так. В зв'язку з війною цар рідко бував у столиці, а коли в грудні 1707 р. повернувся туди, то довідався про той донос, який передав чернець Никонор. Петро І ще був у Москві, як надійшов донос через Яценка (царевич, вислухавши Яценка, відправив його до царя). Однак Петро І вважав донос за наклеп і думав провести слідство над донощиками, але відклав це надалі. Про царську думку (волю), звичайно, знали столичні сановники. Тому кн. Гагарін, отримавши листи від полковника Осипова, скликав вузьку нараду, яка, вже знаючи царську думку, також визнала передану інформацію за наклеп. Про це кн. Гагарін 23 лютого 1708 р. писав цареві, який погодився з цим.

Оскільки сам цар відкинув всякі підозріння щодо Мазепи, то його ж повідомили про донос, не таємно чи за якусь нагороду, а офіційно. А гетьман, довідавшись про донос на нього, 24 лютого 1708 р. відрядив до Москви полковника І. Скоропадського — запевняв у своїй вірності і просив прислати донощиків до Києва для слідства.

5 березня цар дістав від київського воєводи той лист з

---

[21] Там же, стор. 85-88.

викладеним доносом, який зі слів Іскри склав полковник Осипов. На цьому закінчувався цикл усних доносів, які Кочубей передав через різних осіб. Вже на цій стадії без будь-якого обману чи підкупу з боку Мазепи справа для царя і його ближчого оточення була ясна: наклеп на гетьмана.

1 березня 1708 р. Петро I писав своєму постельничому гр. Головкіну й таємному секретарю Шафірову, що чує з боку Кочубея й Іскри тяжкий злочин й ворожі інтриґи. Мазепі було запропоновано арештувати донощиків. 11 березня цар особисто написав Мазепі такий лист: «Таким клеветникам, на вас ложно наветующим, некакая вера от нас не дастся, но и паче, оные, купно с наустителями, восприймут по делам своим, достойную казнь».[22] В подібному дусі цар писав Мазепі нераз, а за ним і Головкін з Шафіровим. Петро I розробив і Мазепі повідомили такий плян щодо Кочубея й Іскри: вдадуть, ніби повірили в донос, виманять донощиків ніби для особистої розмови з царем, а насправді — щоб схопити їх. Виконуючи цей плян, Головкін 9 березня 1708 р. написав полковникові Осипову лист: дякував за пильність, просив засвідчити Іскрі царську ласку і пропонував, щоб обидва прибули до царської ставки. 11 березня він же відправив подібний лист і Кочубеєві, мовляв справа поважна, на Україні не можна буде зберегти таємницю, тому потрібно негайно їхати до царя; і ще: потрібно порадитися, кого обрати новим гетьманом.

Неважко збагнути, які почуття викликав цей лист у Кочубея. До Кочубея й Іскри відрядили двох офіцерів — ніби для охорони, а насправді для конвоювання. Щоб збити Кочубея й Іскру з пантелику, то попереднього посланця, Яценка, добре прийнявши й обдарувавши, відправили з цими офіцерами. А Мазепа в той же час намагався виконати царський наказ про арешт донощиків, але нічого не вийшло, бо вони втекли на територію Охтирського полку, де вже не було гетьманської юрисдикції. На Охтирщину прибули й капітан Дуб'янський з поручником Озеровим (ті офіцери). Всі зібралися в Богоду-

---

[22] Там же, стор. 72.

хові. 23 березня Осипов і Кочубей написали Головкіну про виїзд до царя. Щодо Мазепи, то, на його думку й прохання, слідство над доносщиками належало вести в Києві чи Батурині, щоб усі знали про справу, бо якщо не на Україні, то підуть чутки про його особисту помсту. 6 квітня цар після згоди на це й Головкіна розпорядився: слідство має вести київський воєвода Ґоліцин, а після цього доносщиків належить перевести в інше місце для додаткового допиту про ворожі інтриґи. Але оскільки Кочубей з Іскрою вже виїхали до царя, то Петро I на додатковий запит Головкіна наказав провести слідство в Смоленську (в Києві небезпечно через воєнні дії) з тим, щоб Мазепа прислав туди свого представника.

Розслідування справи, точніше — наклепу з боку Кочубея й Іскри (так же атестував справу сам цар) було доручено згаданим Головкіну й Шафірову — обидва були в добрих стосунках з Мазепою. Однак це, як і Мазепині запевнення в вірності, істотного значення для ходу справи не мало, бо Мазепа був улюбленець самого Петра I, який вже наперед вирішив справу. Інші виконували його волю, інакше не могли.

Головкін в листі до Мазепи так мотивував зміну царської вказівки щодо місця слідства: розслідування в Києві призвело б до тяганини, оскільки для з'ясування різних питань потрібно було б листуватися з царем і ніхто інший не провів би цю справу, як він з Шафіровим, знаючи вже царську волю.

18 квітня до м. Вітебська наблизилися: Кочубей з писарями і слугами, Іскра з племінником і слугами, Осипов, Кованько, Святайло з сином, Яценко. Наступного дня туди прибули Головкін і Шафіров. Спочатку вони розпитали полковника Осипова, який підтвердив те, що чув від Іскри і передав далі. Того ж 19 квітня викликали Кочубея. Його для ока запевнили в царській ласці і запропонували викласти, з чим прибув. Кочубей подав письмовий донос на Мазепу з 33-х пунктів.[23]

———

[23] Там же, стор. 98-110. Цей донос та інші матеріяли, а також опис слідчо-судового процесу є і в зазначених працях Д. Бантиша-Каменського, С. Соловйова та ін. публікаціях.

Його узагальнено і в скороченій формі можна викласти так:

1) В 1706 р. родичка польського короля Станіслава Лещинського, кн. Дольська про щось довго й таємно говорила з Мазепою.

2) Гетьман заочно лаяв литовського польового гетьмана Огінського за те, що тримається Росії.

3) Радів, коли російський союзник, польський король Август II зрікся трону.

4) В 1707 р. радів з приводу різні, яку литовці вчинили російським воякам.

5) Мазепа говорив, що шведський король піде на Москву, щоб там змінити царя, а польський — на Київ і тоді козакам доведеться злучитися з поляками.

6) Радив Кочубеєві почекати з одруженням дочки Мотрі, мовляв незабаром прийдуть поляки і для неї знайдеться кращий жених.

7) Перед сербським єпископом Руфіном гетьман нарікав на тяжкі царські повинності для України.

8) Кочубеєвій дочці Мотрі говорив, що Москва намагається міцно тримати Україну в своїх руках.

9) Ректор з Винниці, Заленський, бувши в Києві, натякав, що ніхто не знає, де тліє вогонь, але як спалахне, то годі буде погасити.

10) В Києві Мазепа зачинявся з полковниками і читали Гадяцьку угоду — якщо не мали б наміру відстати від царя, то не читали б її.

11) В грудні 1707 р. пішла поголоска, ніби до Батурина приїде цар, щоб забрати (арештувати) Мазепу; гетьман зібрав своїх сердюків і мав намір відстрілюватися.

12) Згаданий Заленський приїжджав до Батурина для таємних переговорів з Мазепою.

13) Мазепа нераз посилав полтавського козака Кондаченка до султана й хана з якимись усними дорученнями.

14) На бенкеті в Кочубея Мазепа напідпитку хвалив гетьманів Виговського і Брюховецького за те, що відстали від Москви.

15) Говорив полковникам, що на турків і татар надії мало і потрібно починати справу з іншого боку, взявшись за шаблі.

16) Обзавівся слугами-поляками, яких використовує для таких справ, які без царського дозволу заборонені.

17) Порушує царський указ про заборону пускати людей на ту, польську сторону Дніпра.

18) Всупереч рішенню Коломницької ради Мазепа забороняє українцям одружуватись з росіянами і дружити з ними.

19) Не турбується про оборонні споруди українських міст, а свою Гончарівку зміцнив хтозна для чого.

20) Залякує запорожців, що цар хоче їх викорінити.

21) Коли поширилася чутка, що запорожці разом з татарами мають намір іти походом на Слобожанщину, то гетьман схвально поставився до цього.

22) Одній особі він говорив, що незабаром татари стануть у пригоді.

23) Львівський міщанин Русинович за дорученням польських вельмож вів переговори з Мазепою про перехід на бік Польщі, а Мазепа при цьому запевняв у прихильності по Польщі й нарікав на царя.

24) Не дбає про військовий скарб, вважаючи його ніби своїм; бере хабарі й збагачується за рахунок оренд тощо.

Як окремий пункт обвинувачення Мазепи, Кочубей додав пісню, яку нібито склав сам Мазепа і яку років 10 перед тим дав Кочубеєві архимандрит Никон. 64-рядкова пісня виглядала так:

«Всі покою щире прагнуть,
А не в один гуж всі тягнуть.
Той направо, той наліво,
А все браття: то-то диво!»

Далі в пісні засуджується прислужництво сусідам і закликається до єдности й збройної боротьби з ворогами:

«Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоць умріте,
І вольностей бороніте.
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права».

Це один з перших випадків у нашій історії, коли національно-патріотична пісня мала бути доказом обвинувачення в політичному доносі.

Як видно з тексту доносу, в ньому є чимало неконкретизованих обвинувачень, припущень без покликань на свідків чи інші докази. Головкін і Шафіров бодай для ока повинні були звернути на це увагу і уточнити низку обставин. Вони так і зробили, розпитавши Кочубея по частині пунктів обвинувачення, зокрема стосовно зв'язків з поляками. Кочубей дав уточнення й пояснення, покликавшися на деяких свідків. Сам текст цього письмового доносу мав різні виправлення. Подавши письмовий донос, Кочубей зв'язав себе, він уже не міг сказати, що його слова неправильно зрозуміли (щодо попередніх усних доносів, це ще було можливо). Серед перелічених обвинувачень можна виділити декілька груп. Обвинувачення, пов'язані з надуживанням гетьманським становищем (фінансові махінації, підозріла турбота про власну Гончарівку тощо) були не страшні, навіть якщо й підтвердилися б. Якщо Мазепа і брав щось, то ділився у вигляді подарунків з царськими вельможами. Одне слово, в наведеному письмовому доносі є група обвинувачень, які були для Мазепи не страшні.

Інша група обвинувачень стосувалася таємних антиросійських зносин Мазепи з Польщею, Туреччиною, Кримом. Тут уже справа інша. Це тяжкі обвинувачення. Адже лівобережним гетьманам, зокрема й Мазепі не можна було мати зносин із сторонніми монархами,[24] а тут — ще й з ворожою для Росії метою. Однак виходить, ніби Кочубей виламував відчинені двері, принаймні так можна було розцінити. Адже Мазепа раніше сам доповідав цареві про спокуси з боку поляків, кримців і донських козаків. Гетьман не тільки передав усі матеріяли, але й самих посланців.[25] За таких обставин обвинувачення Мазепи в цій частині не могло мати ваги. Щоправда, десь так після 1705 р. Мазепа вже не

---

[24] Д.Н. Бантыш-Каменский. Зазначена праця, стор. 339.

[25] Источники Малороссийской истории, стор. 48-50.

намагався інформувати російський уряд про пропозиції і посланців, які надходили до нього переважно з польського боку. Однак найтяжче обвинувачення — це пляноване вбивство царя і похід на російську територію, відрив Лівобережжя від Росії й перехід на бік Карла XII і Станіслава Лещинського. Однак якраз у цій частині обвинувачення було непослідовне і навіть суперечне. Наприклад, у письмовому доносі немає згадки про Мазепин намір завоювати російську територію, хоч про це передавав спочатку Никонор, а потім і Іскра. Щодо замаху на царя, то письмово Кочубей виклав цю справу як плянований самозахист від царя — так як і передав через посланця Яценка, проте через Іскру цей же епізод було передано інакше: Мазепа плянує вбити чи полонити царя, діючи з доручення короля Станіслава Лещинського. Не дивно, що слідчі-судді звернули увагу на це протиріччя, яке, до речі, поглиблювалося.

19 квітня Головкін і Шафіров вислухали Іскру. Він насамперед поспішив засвідчити своє співавторство в доносі, мовляв донос спільний, Кочубея і його. Мета такої заяви ясна: сподівався на успіх задуманої справи і на царську ласку. Головкін і Шафіров, звичайно, поцікавилися, як стояла справа з наміром щодо царя. Іскра запевнив: Кочубей говорив йому так, як він передав полковникові Осипову, тобто — Мазепа за домовленістю з королем Станіславом Лещинським просто плянує вбити чи полонити Петра І. За словами Іскри, про Мазепині наміри знає полковник Чарниш. До речі, після цього Чарниша також зарахували до учасників доносу. Ще одним учасником, на думку Петра І, мав бути полковник Апостол, хоч належних підстав не було.

24 квітня Головкін і Шафіров знов допитували Кочубея — він уточнив дещо, покликавшись на Кованька. Після цього Кочубея звели віч-на-віч з Іскрою. Від Кочубея дістали такі свідчення: він не говорив Іскрі про прямий намір Мазепи вбити чи схопити царя, а було так, як він виклав в письмовому доносі; не говорив він також про Мазепин плян вирушити на російську територію. Іскра ж наполягав на своєму, мовляв Кочубей особисто говорив йому так, як він передав Осипову. Отже або Кочубей чомусь змінив цю частину обвинувачення, або Іскра в розмові з Осиповим додав щось

від себе, приписавши це Кочубеєві. До речі, через ченця Никонора Кочубей також передавав про Мазепин намір завоювати російську територію.

Тоді ж допитали і інших осіб. Сотник Ковалько підтвердив такі обставини, про які повідомляв Кочубей:

а) якось на обіді в полтавського полковника Левенця єзуїт (ісусівець) Заленський говорив, що ніхто не знає, де тліє вогонь, але він швидко спалахне;

б) іншого разу якийсь проповідник в Печерському манастирі в присутності Мазепи всіляко вихваляв польських королів і засуджував правління Петра I — гетьман поцілував цього проповідника і хвалив його.

Священик Святайло розповів: про Мазепині наміри йому розповів Кочубей, і він порадив відрядити до Москви з доносом Яценка; на прохання Кочубея він, Святайло, їздив до Іскри, щоб той стежив за Мазепою, але сам Іскра нічого підозрілого за гетьманом не помічав.

За свідченням Яценка, його відрядили до Москви, де він зі слів Кочубея виклав зміст доносу; від себе Яценко додав, ніби Мазепа лаяв якийсь царський указ.

Кочубеєві писарі Кольчицький і Глуховець, за їх словами, переписували для Кочубея різні папери, не знаючи до цього про їх зміст. Таким чином, на цій стадії доносу між головними його учасниками, Кочубеєм та Іскрою в найважливіших пунктах обвинувачення залишалися протиріччя.

Після цього їх та інших осіб роз'єднали, взяли під варту і вилучили від них усі папери. Обов'язково мало настати катування, яке прямо випливало з закону і яке санкціонував цар (Головкін спеціяльно запитував Петра I про катування в цьому разі). Першим мав пройти через катування Іскра. Безпосередньо перед побиттям він відрікся від доносу, заявивши, що жодної ворожої інтриґи в доносі немає, а до всього вже два роки тому підмовляв його Кочубей; сам він, Іскра за гетьманом нічого не помічав, а Кочубеєві радив почекати з доносом, поки проясниться, однак цей і слухати не хотів. Після 10 ударів Іскра додав про причетність до доносу Чуйкевича і Апостола, з якими Кочубей мав би радитися в цій справі.

Настала черга для Кочубея. За його словами, Іскра справді спочатку не приставав до доносу, проте згодом діяв радо; з Апостолом і Чуйкевичем рада була зовсім в іншій справі; два роки тому він, Кочубей, наговорював на гетьмана, маючи на нього сімейне зло. В присутності Кочубея Іскрі дали ще 8 ударів і запитали про обвинувачення в Мазепиному замаху на царя. Тут Іскра пішов далі в відреченні від доносу й викритті Кочубея, мовляв слова про намір вбити чи схопити царя — це чиста Кочубеєва вигадка, а він, Іскра, пристав до цього наклепу через дружбу з Кочубеєм. Запитали Кочубея, чи підтверджує ці слова Іскри, на що Кочубей дав ствердну відповідь: за Мазепою нічого підозрілого не помічав, а подав завідомо неправдивий донос, сподіваючися, що йому повірять на слово. Кочубей заперечував будь-яке чужоземне підбурювання в цій справі. Під час зводин з Іскрою Кочубей дістав 5 ударів.[26]

24 квітня Головкін і Шафіров додатково, з катуванням допитали Кованька — той усе звалив на Кочубея, мовляв сам він про гетьмана нічого не знає, а до неправдивого доносу його підмовив Кочубей. Слідчі-судді і особисто цар інформували Мазепу про хід слідства і свідчення донощиків, про прийняті зміни, мотиви їх зміни тощо. В листах Мазепу запевняли в довір'ї і неминучості тяжкої кари для Кочубея й Іскри. Наприклад, 20 квітня 1708 р. Петро І повідомляв Мазепу про прибуття Кочубея й Іскри і про намір катувати їх, запевняв, що їм не повірять, а після слідства відправлять їх до Києва, щоб на місці переконались у їх наклепі і в царському довір'ї до Мазепи.

25 квітня гетьманові відправлено гербовий лист із викладом Кочубеєвих і Іскриних зізнань, одержаних під час катування. І знов запевнення в довір'ї. В такому ж дусі до Мазепи писали на протязі всього слідства. А гетьман у своїх листах, дякуючи за довір'я до нього, наполягав, щоб доно-

---

[26] Детальний виклад допиту Кочубея й Іскри — в Источниках Малороссийской истории..., стор. 111-113, 118, 121-123, 126, 127, 132, 133, 140-142 та ін.

щиків допитувати по всіх пунктах доносу, поводитися з ними крутіше: далі — вивідати про можливі ворожі інтриґи в цій справі і щоб прислати донщиків на Україну для покарання. Та оскільки Кочубей з Іскрою ясно й недвозначно визнали свою вину, то згідно з тодішніми уявленнями відпадала потреба допитувати їх по кожному пункту доносу. Так згодом і відповів Головкін Мазепі. А 24 квітня він у загальних рисах так виклав цареві свою думку про справу: більше в справі нічого з'ясовувати, бо донощики визнали свою вину; Кочубея мало били, боялися, щоб через старість передчасно не помер; після того, як цар визначить відповідну кару, донощиків відправити до Києва, щоб там знали, що і за що з ними зроблено. Однак Петро І ніяк не міг змиритися з тим, щоб цей донос обійшовся без ворожих держав, тому він розпорядився ще раз допитати вже приречених Кочубея й Іскру та ін. про ворожі інтриґи. Це царське розпорядження виконували 29-30 травня.

Допитані заперечили будь-який зв'язок із зовнішніми ворогами. Під час цього повторного туру допиту Кочубей дістав 3 удари, Іскра — 6, Святайло — 20, Кованько — 14. При цьому Головкін і Шафіров довідалися ще дещо про неправдивість доносу. На запитання, чому письмовий текст доносу має різні виправлення, Кочубей відповів — для маскування неправдивости. Серед Святайлових паперів знайшли донос на Мазепу про його зносини з Туреччиною, Кримом і Запоріжжям. За словами Святайла, цей донос він писав зі слів Іскри, а сам він нічого не знав. Іскра підтвердив це і в свою чергу звалив на Кочубея, мовляв і він нічого не знав про гетьмана, а підмовив його Кочубей. Кованько знов підтвердив, що до неправдивого доносу його підмовив Кочубей. Священик Святайло навіть признався в отриманні від Кочубея платні — 5 червінців і коня. Сам Кочубей і цього разу чітко признався в завідомо неправдивому доносі на Мазепу, мовляв затіяв справу через зло на нього. Одним із компонентів цього особистого зла був, звичайно, амурний епізод гетьмана з Кочубеєвою дочкою Мотреєю. До речі, Мотря в 1707 р., до доносу, одружилася з Чуйкевичем, і Мазепа силою своєї влади не перешкоджав цьому шлюбові. Щодо Кочубея, Іскри та ін., то 30 травня Головкін інфор-

мував Петра I про додатковий допит донощиків і запитував, яку кару їм обрати. Що Кочубей з Іскрою будуть тяжко покарані, цар розпорядився ще до того, як розпочалося розслідування справи. Зараз фактично йшлося про вибір виду смерти для цих осіб. Петро I наказав Кочубея й Іскру стратити — все одно чи відрубати голови чи повісити. Щодо інших осіб було вирішено так: ченця Никонора й священика Святайло заслати до лиховісного Соловецького манастиря; сотника Кованька, Кочубеєвих писарів Кольчицького й Глуховця, а також Кочубеєвих та Іскриних слуг — до Архангельська (в солдати чи для іншої потреби); Яценка відпустити, але без права проживання на Україні; полковникові Осипову видати похвальну грамоту й оголосити її на Україні і в слобідських полках; надати право Мазепі вирішити долю полковників Апостола й Чарниша.

В ході розслідування справи Кочубея й Іскру нераз допитували про їх майно. За словами Кочубея, чутки про його багатство перебільшені, однак дав інформацію про частину свого майна. Одначе своє майнове зізнання, яке він дав після першого туру допиту й визнання своєї вини, Кочубей власноручно підписав словами: «Окаянной проступца і згубца дому і дітей своїх В. Кочубей».

Як того добивався Мазепа і як йому обіцяв сам цар, донощиків (Кочубея й Іскру) після остаточного закінчення справи й винесення вироку направили до Києва, а звідти до Борщагівки, де з військом перебував Мазепа — для виконання вироку.

В Борщагівці Кочубея ще раз допитували — про майно і 14 липня 1708 р. обом відрубали голови. 16 липня гетьман доповідав про це цареві (на страті був присутній і представник російського уряду) і писав, що з погляду християнського милосердя міг би був просити царя про збереження Кочубеєві й Іскрі життя, та зваживши все, відмовився від цього.

Члени сімей страчених також зазнали репресій, майно конфіскували. Мазепа відмовився від задоволення своєї моральної шкоди за рахунок засуджених.[27] Щодо Апостола й

[27] История Руссов или Малой России, сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского, М., 1846, стор. 201.

Чарниша, то гетьман не тільки не чіпав їх, але й відстоював перед царем.

Коли ж Мазепа таки перейшов до Карла XII, то рідні засуджених (Кочубея й Іскри) були звільнені і їм повернули майно, проте ніхто й не натякав про неправомірність, несправедливість слідчо-судової процедури над доносщиками. Головкін і Шафіров далі перебували в царській ласці, а сам Петро I, звичайно, не думав визнати будь-яку свою помилку, адже царське слово «непомилкове».

Після такого досить детального розгляду справи Кочубея-Іскри порядком резюме варто ще дещо сказати про неї. Насамперед — чи літом 1707 р. мав уже Мазепа завершений плян таких дій, в яких його обвинувачували Кочубей з Іскрою.

Аналіза наявних відомостей і матеріялів дає підставу відповісти приблизно так: після перелому в війні (не на користь Росії) гетьман, напевно, в принципі вирішив розірвати з Росією, чекаючи, однак, на найсприятливіший для цього момент. Якщо цими плянами Мазепа й поділився з кимсь, то у всякому разі не з Кочубеєм, з яким уже перебував у явно ненормальних відносинах. Тому Кочубей, можливо, й чув дзвін, та не знав, де він. Це, а також безоглядне царське довір'я, робили Мазепу таким відважним у цій справі. Не він вплинув на хід і наслідок справи. Адже Петро I і його сановники визнали донос наклепом ще до того, як Мазепа довідався про нього. Більше того, хоч Мазепу слухали, але не у всьому пішли назустріч його бажанню: саме розслідування справи не вели на Україні, не допитували учасників по всіх пунктах доносу, та й не так то сильно катували. Хід справи в загальних рисах відповідав вимогам тодішніх правил і в першу чергу — волі царя, яка була найвищим законом. Годі говорити, ніби Петра I хтось обманув, збив з пантелику; він сам дав відповідний хід справі, був повно поінформований, давав відповідні вказівки. Подавши донос, Кочубей з Іскрою справді тікали від Мазепи, але гетьман діяв за прямою вказівкою Петра I — арештувати доносщиків, а сам цар розставив на Слобожанщині і в Росії для втікачів пастку.

Думка Петра I про неправдивість доносу, зрозуміло, була поспішна, однак згодом вона підтвердилася. Щоправда годі

було сподіватися добра від слідчих-суддів, які вже наперед знають, що і як має бути. Все ж Кочубей, Іскра та ін. установленим законним порядком чітко й недвозначно призналися в явному наклепі на гетьмана і це признання досить переконливе. Ні один з учасників доносу не залишився до кінця при своїй попередній думці. До речі, про свою думку міг би говорити лише Кочубей, а інші повторювали за ним. Сам же Кочубей відмовився від своїх слів, мотивуючи донос особистим злом на Мазепу, а таке зло він справді мав і про це всі знали. Ніхто з живих учасників доносу згодом у будь-якій формі не твердив, що змушений був зректися правди через катування, залякування, на вимогу слідчих-суддів тощо. Зовсім незалежне від твердження, ніби Кочубей з Іскрою були страчені за Мазепиним наказом, з наведеного вище фактажу видно, як було насправді: гетьман лише виконував смертний вирок, який виніс особисто цар. Всупереч фактичним обставинам справи, поведінці й словам Кочубея й Іскри, про них створено моралізаторську, казенно-патріотичну леґенду: патріоти, герої, мученики за правду. Щоправда, з самого початку була про них й інша думка, але висловлювати її означало стати мазепинцем, українофілом-сепаратистом з усіма прикрими наслідками, які випливали з такої характеристики. Тому друга сторона, явно нерівноправна, спочатку мовчала. Наприклад, автор відомого літопису, сучасник цих подій Г. Грабянка під 1708 р. навіть не згадав про страту Кочубея й Іскри: мабуть, офіційну думку про них давати не хотів, а своєї не посмів.

Більш-менш вільніше можна було сказати десь так з другої половини XIX ст. Т. Шевченко у вірші «Бували войни й військові свари» (1860 р.) писав:

«Бували войни й військові свари:
Галагани і Киселі і Кочубеї — нагаї* —
Було добра того чимало».

---

* Ногаї, ногайці (ногайська орда): Кочубей походив з татарського роду.

Наведені слова аж ніяк не свідчать, щоб Т. Шевченко захоплювався вчинком Кочубея. Взагалі, оцінка цього вчинку була антитезою до оцінки вчинку Мазепи. У світлі позитивного ставлення до Мазепиного пляну,[28] донос на нього з боку Кочубея-Іскри, звичайно, засуджується. Однак це вже ставлення до Кочубея й Іскри, тобто вихід за межі теми, яка пов'язана лише з слідчо-судовою справою. А та слідчо-судова справа стояла так, як викладено вище. Знання її дозволяє спростувати низку тривалих, повторюваних мандрівних суджень.

---

[28] Див. А.И. Козаченко. События 1708-1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии, зб. «Полтава», М., 1959, стор. 323-350.

СЛАВЕТНА УКРАЇНКА В СУЛТАНСЬКОМУ ДВОРІ

За правління Сулеймана I (1520-1566) Туреччина досягла вершин могутности й розквіту. Проте сила, слава, блиск тодішньої Османської імперії залежали не тільки чи і не стільки від одного Сулеймана I, хоч він і дістав різні звеличувальні епітети: Великий, Пишний (від европейців), Законодавець (від самих турків). Десь так з 20-их років XVI ст. на султанове серце й розум, отже й на державні справи величезний вплив мала одна жінка, його дружина. Це був своєрідний фактичний дуумвірат, до і після того нечуваний у практиці Османовичів та й незбагненний з погляду ісламу, який взагалі зневажливо ставиться до жінки. А тут — ще й зовсім простого роду, з гяурів, колишня полонянка, яку продали до Сулейманового гарему. За веселу вдачу в гаремі їй дали назву Хуррем (Радісна). Так називав її сам султан, і ще Хассекі (Найдорожча). Під наведеними «іменами» ця знаменита жінка ввійшла до турецької писемної та усної традиції. Европейці називали її інакше. Для німецького хроніста XVI ст. Лоніцерія, а також для тодішнього головного султанського перекладача Ібрагіма-бека (родом поляк) вона Rossa. Тогочасний посол Священної римської імперії в Стамбулі Бусбек називав цю жінку і Rossa, і Roxolana. Назву Roxolana наводили й інші її европейські сучасники, зокрема венеційський посол Б. Наваджеро, італійський історик П. Джовіо. В 1596-му році Буассард в Франкфурті на Майні видав книгу з життєписами й портретами турецьких султанів — в ній дружина Сулеймана I фігурує як Rossa, Roxa, Roxolana. Найкраще прищепилося останнє Roxolana. Роксолянині

сучасники, турки й европейці, одностайно відзначали винятково палке й незмінне кохання султана до неї та її величезний вплив на нього. Ось деякі приклади европейських свідчень. В 1553-му році посол Наваджеро писав: «Його величність султан так сильно кохає Роксоляну, що в османській династії ще не було жінки, яка тішилася б більшою повагою. Кажуть, що в неї милий, скромний вигляд, і вона дуже добре знає вдачу великого володаря».[1] Наступного року венеційський посол додав: «Для його величности це така кохана дружина, що, розповідають, відколи він її пізнав, відтоді не хотів знати іншої жінки, а чогось такого не робив ще ніхто з його попередників, бо турки мають звичай міняти жінок».[2] В тому ж 1554-му році майже в унісон з наведеним писав і посол Бусбек: «Досить відомо, що він після того не брав собі жодної жінки, хоч це зовсім не забороняється законом».[3] 1553-1554 рр. тоді Сулейманові І було майже 60 р., а Роксоляні — приблизно 50. Замолоду почуття мали бути ще сильніші. Один з сучасників-европейців зафіксував про Сулеймана І таке: «Терерішній султан, між тим, всіх своїх рабинь роздає й незайманими, щоб бути вірним своїй дружині».[4] І нарешті, слова венеційського посла А. Барбаріго в 1558-му році про Роксоляну й султана: «Вона була вільна володарка над життям цього султана».[5] Турецький історик XVI століття Алі-Челебі з цього приводу свідчив так же. Та й сам султан залишив чимало доказів свого незгасного кохання до Хур-

---

[1] «Le relazioni degni ambasciadori Veneti ai Senato, edite da Eug. Alberi», т. III, серія 3, т. 1, Флоренція, 1840, стор. 74-75. Далі: з зазначенням тома, року видання і сторінки. Покликання на це та низку інших джерел запозичено з праці А. Кримського «Історія Туреччини» (К. 1924). Частина зазначеної праці є в виданні: А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах, т. IV, К., 1974.

[2] «Relazioni», т. III, серія 3, т. 1, стор. 115.

[3] Busbequii epistolae, Ганновер, 1629, стор. 74.

[4] Радован Самарджич «Сулейман и Рокселана», Бєлград, 1976, стор. 536.

[5] «Relazioni», т. IX, серія 3, т. 3, 1855, стор. 148.

рем, Хассекі. Цей необмежений володар навіть віршував і в одному з віршів, заховавшися за псевдонім Мухібі, признавався Роксоляні: «Мухібі засліплений від кохання».[6] Однак справа не тільки в коханні, односторонньому чи й взаємному. Сильний вплив Роксоляни був відчутний на гаремному й палацовому житті, на султанових родинних відносинах, державно-політичних та інших справах. Діяла Роксоляна по різному: як людина взагалі, і жінка зокрема, як султанова дружина і мати наступника трону. В цій ситуації і в умовах тодішньої турецької дійсности вона застосовувала широкий діяпазон способів — від ніжности й покірности до зашморгу на шиї своїх противників. Минуло понад 400 р. від тоді, як ця жінка пішла до могили. За цей час історики, письменники, мистці, композитори створили значну Роксоляніяду. Вони й зараз цікавляться цією жінкою. Наприклад 1968 р. в Києві вийшла книжка Ю. Колісниченка і С. Плачинди — «Неопалима купина», перший розділ якої — про Роксоляну; в 1976 р. в Београді Р. Самарджич видав свою сербомовну працю «Сулейман і Роксоляна». Далі, на Україні на протязі 1978-1979 pp. П. Загребельний написав і незабаром опублікував свій роман «Роксоляна»*, про цю ж жінку мова йде в книжці Зейнепа Дурукана «Гарем папацу Топкапи», що вийшла 1979 р. в Стамбулі. Можна б назвати і декілька менших публікацій.

То хто ж вона, ця знаменита жінка, звідки родом, як опинилася в султанському гаремі, який механізм її впливу на Сулеймана І, яка була її мета, як вона йшла до неї?

На підставі наявних матеріялів можна дати якщо не вичерпні, то досить задовільні відповіді на ці запитання. Дехто вважав її француженкою, І.Ф. Негер і Валліх — італійкою з м. Сієнни, яку в 1525 році захопили в полон і

---

[6] Радован Самарджич, зазначена праця, стор. 537.

* В післяслові до свого роману П. Загребельний не без гордости заявив, що використав багато різних джерел, назвавши їх, а в тому і працю Самарджича.

продали до султанського гарему.[7] Тут спроба приписати Франції й Італії честь бути батьківщиною такої славетної жінки. Насправді, вона українка чи, за тодішньою назвою — русинка. П. Брагадіно в 1526 році прямо занотував, що султанова дружина «di nazione russa».[8] Так же твердив і Б. Наваджеро в 1553 році.[9] За словами Д. Тревізано, 1554 р. «e di Russia».[10] В зазначений час в Европі назву «Russia» («Русь»), як правило, застосовували щодо України, яка була розчленована в основному між Литовською й Польською державами. Назви «Rossa», «Rasa», «Roxa» — не що інше як вказівка на походження з Русі (України), тобто русинка. Форма «Roxolana» трохи відмінна, але це не змінює суті. Колись, в давнину, територію теперішньої України населяли й ірано-мовні роксоляни. Тому за традицією в XVI столітті в Европі Україну також називали Роксолянією. М. Броньовський в 1595 році занотував: «... Страбон писав про роксолянів, яких тепер називають русинами і рутенами».[11] Вжита щодо жінки назва «Роксоляна» означала просто походження з Роксолянії (Русі, України). В зв'язку з цим зовсім безпідставно виводити «ім'я» Роксоляни від турецького «Рус-Хуррем»[12], тобто Радісна Русинка, оскільки це суперечить фактам та й фонетиці. І ще, «ім'я» Роксоляна прищепили цій жінці европейці, тому помиляються ті автори, скажімо, Ю. Колісниченко і С. Плачинда, М. Савка, які[13] вважають, ніби Роксоляною цю жінку назвали турки чи навіть вона сама себе так називала. В Роксолянин час Роксолянією називали здебільшого теперішню Галичину, яка належала до Польщі, отже з тієї

---

[7] Я. Кісь. Легенди і факти про Роксоляну, «Архів України», No. 6, 1970, стор. 25, примітка.

[8] «Relazioni», т. IX, серія 3, т. 3, стор. 102.

[9] «Relazioni», т. III, серія 3, т. 1, стор. 74.

[10] «Relazioni», т. IX, серія 3, т. 3, стор. 115.

[11] «Russia seu Moscovia, itemque Tataria», Leiden, 1630, стор. 264.

[12] E. Gibb. A History of Ottoman Poetry, vol. III, London, 1904, стор. 6.

[13] Михайло Савка. Роксолана, «Жовтень», No. 1, 1969, стор. 95.

частини України і мала б походити Роксоляна. Але литовський дипломат Михайло Литвин приблизно в 1549-1551 рр. маючи на увазі Роксоляну, записав: «Ось і тепер найулюбленіша дружина турецького імператора, мати його найстаршого сина й наступника, колись була викрадена в нашій країні».[14] Можна зрозуміти — з території належної Литві, що суперечило б сказаному вище. Насправді протиріччя немає, бо тоді Литва й Польща перебували в особистій унії, отже «наша країна» Михайла Литвина це й польська частина України. Взагалі, українське походження Роксоляни поза сумнівом, але наскільки відомо, ніхто з її сучасників не зафіксував точнішого місця. Загальновизнано, що Роксоляна була попівною з м. Рогатина — це, за словами П. Куліша довів сучасний йому польський автор гр. Ст. Ржевуський.[15] Факрично ж про Роксоляну, як попівну з Рогатина, було сказано ще в першій чверті XVII ст. Вся «рогатинська» арґументація ґрунтується лише на одній фразі з поеми польського автора, С. Твардовського. В 1621 році він брав участь у посольстві до Туреччини, описавши свої враження в поемі, в якій відведено місце й для Роксоляни (один раз названо Роксоляною, п'ять рази Русинкою). Ось та фраза: «Що її Сулейман називав королівською сестрою, була ж дочкою підлого попа з Рогатина».[16] Оце і все про походження Роксоляни. Звичайно, С. Твардовський не вигадав, а керувався якимись реаліями. Правда, не ясний його вислів про королівську (польського короля) сестру. Однак, і це не авторська вигадка, бо в одному з листів до короля Сулейман писав: «Твій посол Опалинський розповість Тобі в якому щасті бачив Твою сестру, а мою дружину».[17] Тут, звичайно,

---

[14] «Мемуары, относящиеся к истории Южной России», вип. I, 1890, за ред. В. Антоновича, стор. 19.

[15] П. Кулиш. История воссоединения Руси, т. III, М., 1874, стор. 437.

[16] «Przeważna legacia i.o. Krysztofa Zbaraskiego do Najjasniejszego Sułtana cesarza tureckiego Mustafy. wr. 1621...»; Poezje Samuela z Skrzypny Twardowskiego, Kraków, 1861, стор. 169.

[17] Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tu dzicz dzieł, т. II, стор. 237; «Przeważna legacia i.o. Krysztofa Zbaraskiego...», стор. 165.

йшлося не про кровний зв'язок, і слово «сестра», можливо, вжите в значенні земляцтва: Роксоляна й король з однієї країни. Або малися на увазі добрі як між братом і сестрою відносини. Керівник письменницької організації України П. Загребельний в зазначеному романі по-своєму трактує цей епізод. Мовляв, якось підчас ловів сам польський король Сиґізмунд I, батько Сиґізмунда II Августа, заскочив до майбутньої Роксоляниної матері. Від цих зальотів і мала б народитися Роксоляна. За словами Загребельного, Роксолянина мати ніби нераз дошкуляла цим пізнішому своєму чоловікові-священикові, але той радів, називаючи дочку королівною, а сама дочка мала б спекулювати зазначеним самозванством. Це авторська вигадка, не зовсім доречна і вдала. Про Роксоляниних батьків, крім того, що сказав С. Твардовський, більше невідомо нічого. Ю. Колісниченко і С. Плачинда в порядку авторської вигадки батька назвали Іваном, а П. Загребельний по цій лінії пішов далі: батько Гаврило служив у церкві св. Духа, мати Олександра мала б походити з Княж-двора над Прутом. Не маючи жодних фактів, Загребельний все ж не пошкодував сажі для Роксоляниного батька: п'яниця, безладний, несамовитий, чіпляв гріхи навіть до каміння, свинопаствений тощо. Тут не фактологія, а звичайна атеїстична пропаґанда. Невідомо, яке було хрещене ім'я Роксоляни. На думку А. Кримського, — ніби Олександра.[18] Р. Самарджич у зазначеній своїй праці приписує їй початкове ім'я Розана, хоч воно явно не властиве українкам XVI століття. Він, мабуть, штучну европейську назву «Rasa» прийняв за справжнє ім'я дівчини. Тепер загальновизнано, що за Роксоляною стоїть українка Настя Лісовська — така традиція, яка, однак, документально не підтверджена. Виходило б, вже принаймні в кінці XV століття Роксолянин батько носив родове прізвище «Лісовський». Тут виникає сумнів, бо прізвища на «цький», «ський» належали, як правило, маєтній шляхті, а незнатні люди на Україні тоді родових прізвищ не мали. Щойно в 1642 році митрополит П.

---

[18] А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах, т. IV, стор. 425.

Могила доручив православним священикам вести метрики, в яких, проте, і в XVIII ст. фігурували лише імена без родових та інших прізвищ.[19] Тому досить проблематично, щоб в зазначений час простий православний священик вже мав родове прізвище.

Отже невідомо, як насправді звали Роксоляну, яке її прізвище і чи було вже в неї взагалі, як звали її батьків. За словами згаданого Михайла Литвина, її викрали, тобто взяли в ясир (полон), найвірогідніше — кримські татари. М. Савка в зазначеній статті запевняє, ніби це сталося в 1512 році. Я. Кісь на підставі різних хронік проаналізував ті татарські напади, які могли мати відношення до Рогатина — вийшло, що Роксоляна могла потрапити в ясир між 1509 і 1516 рр.[20] Однак вірогідніше — десь перед самим 1520 роком. З Рогатина невільницький шлях Роксоляни проліг до Криму. Становище невільників було жахливе і майже безнадійне, проте молодим гарним полонянкам жилося краще. Ось як писав Михайло Литвин: «Жінок, які мають вгамовувати чоловічу жагу, продавці тримають інакше. Декотрі мають розвеселяти на бенкетах — то тих навчають співати й грати... Гарні дівчата нашої крові купуються іноді на вагу золота і як іноді тут-таки зараз на місці перепродуються, даючи собою для продавця чималу вигоду».[21] Напевно, таку початкову школу пройшла і юна Роксоляна, адже потрапила до гарему самого Сулеймана. Вважають, що вона опинилася там в 1520 році.[22] Якраз восени того року Сулейман став султаном, тому неясно, чи він дістав Роксоляну як ще був принцом, чи вже як став султаном. Звичайно, для гарему її купили на невільницькому ринку. На думку Р. Самарджина, Роксоляна поступила до гарему приблизно в 20-річному віці, отже мала б народитися чи не в 1500 р. В радянських публікаціях її роком

---

[19] Ю.К. Редько. Сучасні українські прізвища, К., 1966, стор. 4.

[20] Я. Кісь, зазначена стаття, стор. 27.

[21] «Мемуары, относящиеся к истории Южной России», вип. I.

[22] УРЕ, вид. 1, т. 12, стор. 338; РЕІУ, т. 4, стор. 7; Радован Самарджич, зазн. праця, стор. 96.

народження вказується 1505-й. Справжній рік народження Роксоляни, мабуть, лежить десь між цими двома датами (сам Сулейман I народився в 1494 році). Ось скільки відомо про Роксоляну до того, як вона потрапила до гарему — мало. Тому, зрозуміло, в різних дослідженнях цей період Роксоляниного життя просто пропускали, а письменники заповнювали його різними вигадками. Неосвідомленість доходила до того, що, наприклад, свого часу німецький письменник Й. Гралоу зобразив Роксоляну дочкою кримського хана, яку взяли в полон і продали до гарему... запорозькі козаки. На черзі гаремний період життя славетної українки. В султанському гаремі було багато одалісок, але, звичайно, не всім вдавалося полонити султанове серце. Якщо котрась із коханок більше подобалась йому, та ще як народжувала дітей, особливо сина, то вона займала привілейоване становище в порівнянні з іншими гаремними коханками. По-турецькому таку жінку називали баш-кадуною. Нею до появи Роксоляни в гарему була черкеска Махідевран (Весняна троянда)* від якої Сулейман I мав дітей, зокрема найстаршого сина Мустафу. Це була гарна горда жінка, мабуть знатного роду. Вона прибула до гарему як аманатка від черкесів на знак покірности Туреччині (Роксоляну ж просто продали як живий товар). Сулейман I спочатку кохав свою Махідевран. Султанова мати (валіде) Хафса була дочкою кримського хана Менглі-Гірея, а по материнській лінії також походила з черкесів. Вона любила свою напівземлячку Махідевран, всіляко сприяла їй, а воля валіде в султанському дворі мала неабияку вагу. За мусулманським законом, можна було мати чотири законні дружини, в той час, як кількість коханок-рабинь не обмежувалася. В султанському гаремі панували заздрощі, плітки, підступ, доноси тощо. Наявність законної дружини (дружин) аж ніяк не обмежувала мусульманина якоюсь подружньою вірністю — він будь-коли міг розважатися з будь-якою своєю гаремною коханкою. В зазначеній гаремній ситуації Роксоляні дуже нелегко було вибитися «в

---

* Я. Кісь у своїй статті називає її Босфораною.

люди», та й хто зна, чи вона мріяла про це з самого початку. Саме султанове «залицяння» до своїх одалісок відбувалося так: він заходив до гарему, де перед ним одаліски влаштовували різні розваги: танцювали, грали, співали тощо і звичайно демонстрували себе. Якщо якась приглянулася султанові, то він клав на неї легеньку хустинку — вона мала провести з ним ніч, після якої одаліска могла або піднятися над своїми посестрами з гарему, або позбутися дальшої уваги всевладного володаря. Відомий опис того султанового «залицяння», яке вирішило дальшу долю Роксоляни. Це було десь восени 1521 року, коли Сулейман І повернувся з переможного походу на Београд. Султана чекала згадана Махідевран з синами (дочка померла за час походу), проте сталося інакше. Султан відвідав свій гарем: «Якось байдуже блукаючи між черкешенками і грузинками, дівчатами, чию вроду в Царгороді вважали клясичною, султан зненацька зупинився перед одним ніжним і милим обличчям. Він опустив погляд на підведене до нього обличчя без явної вроди, але із спокусливим усміхом, сині очі, затінені довгими віями, промовляли до нього не тільки пустотливо, а й зухвало. І він, що бачив стільки поглядів, сповнених пристрасті, муки й приниження, несподівано піддався отим розсміяним очам дівчини, яку в гаремі назвали Хуррем. Легку, як павутинка хустину, залишив на ніжному плечі тої, яку цілий світ незабаром зватиме Роксоляною».[23] Пізнавши Роксоляну, султан, звичайно, міг забавлятися й забавлявся і з іншими гаремними коханками, не скинув він зразу з рахунку й своє перше кохання — Махідевран, однак з своєю Хассекі, Хуррем вже не поривав до кінця її життя.

Вона полонила його серце, душу, розум. Чим і як? Тут насамперед виникає спокуса поговорити про її зовнішність, вроду. За деякими теперішніми публікаціями (УРЕ, РЕІУ та інші) Роксоляна відзначалась красою. Про дивну красу цієї українки говорив французький поет і історик XIX ст. А.

---

[23] Радован Самарджич, зазначена праця, стор. 16; наведено і в романі П. Загребельного «Роксолана».

Ламартін,[24] а також румунський історик Н. Йорга.[25] Натомість Роксолянині сучасники не помічали в ній дивної краси чи, словами султанового біографа, цитованого вище — явної вроди. Слова Б. Наваджеро про «милий, скромний вигляд» ще не свідчать про особливу красу. П. Брагадіно в 1526 році, коли Роксоляні було понад 20 років, відзначив: «Молода але негарна, граціозна й невелика ростом».[26] Щоправда, поняття про жіночу красу в різних народів і в різний час неоднакове, в цій справі велике значення має суб'єктивний чинник. У всякому разі Роксоляна не відповідала ні тодішньому европейському, ні турецькому еталонам жіночої краси. Збереглася низка портретних зображень, які традиційно пов'язуються з Роксоляною. На деяких з них взагалі годі й запідозрити красу портретованої.[27] Найбільш правдивим мав би бути Роксолянин портрет із згаданої книги Буассарда (1596 р.), оскільки поміщені в ній портрети «зображені» з натури на старовинних медалях і привезені з Константинополя та подаровані імператорові Фердинандові. Проте в зображенні Роксоляни з натури могли бути трудноші, бо як відомо, іслам негативно ставиться до зображення людей. І ще А. Кримський, принаймні в деяких портретах Буассардової книги бачив містифікацію, надуманість.[28] Так чи не так, а з цієї книги глядить молода, приваблива, однак не така вже вродлива «Rossa Solymanni vxor». На Україні, зокрема в Галичині більш значне інше зображення, яке хоч не має давнього підпису, але за традицією атрибутується як портрет Роксоляни. Він зберігається у Львівському Історичному Музеї і датується кінцем XVI ст. (також XVII ст.). На ньому портретована особа в «шапці», яку приймали за чалму. Натомість мистецтвознавець П. Білецький в цьому портреті

———

[24] Михайло Савка, зазначена стаття, стор. 95.

[25] N. Jorga. Geschichte des Osmanishen Reiches, 1909, т. II, стор. 345.

[26] «Relazioni», т. IX, серія 3, т. III, стор. 102.

[27] Михайло Савка, зазначена стаття, поміщені в ній зображення.

[28] Акад. А. Кримський. Вступ до історії Туреччини, вип. 3, европейські джерела, XVI в., К., 1926, стор. 107.

бачить не Роксоляну, а невідомого юнака «лісовчака» — кавалериста з загону польського полковника Лісовського. На його думку, й прізвище Лісовська може бути наслідком помилкової асоціяції з назвою «лісовик». За переконанням Білецького, на голові юнака не чалма, а стародавній, поширений в Польщі чоловічий головний убір.[29] Чалма чи не чалма, однак з портрету таки глядить жінка: довге волосся, великі очі, тонкі, дугоподібні брови, спадисті рамена, «м'якеньке» тіло тощо. Жінка молода, симпатична, чи красива — проблематично. М. Савка в своїй статті про Роксоляну, покликаючися на неназваних турецьких хроністів, навів такий її портрет: овальне обличчя, м'ясисті губи, піднятий до гори (кирпатий) ніс, смуглява, великі очі з довгими віями, чорні брови, чарівний усміх. Щодо форми носа, то на неї звернули увагу европейці — «le nez à la Roxolana». Цікаво, що на жодному з відомих портретів ніс не кирпатий. І ще таке: Роксоляна мала, здається, золотаве волосся, яке для турків (смуглих) могло виглядати аж червоним. Тому, напевно, була вона не смуглява, а білява, адже й очі сині. Сказане про Роксолянин вигляд можна підсумувати словами А. Кримського: «... над тим недосяжно високим, мудрим володарем мала, нечувано величезну силу його не так вродлива, як розумна й інтригантська жінка».[30] Натомість сам Сулейман І, за словами Лоніцерія, був заворожений красою Росси. Італійський мандрівник XVI ст. Б. Рамберті описав зовнішній вигляд та душевний портрет самого Сулеймана І.[31] Зовнішньо був він незугарний у всіх відношеннях, але це для абсолютного володаря життя і смерти своїх підневільних коханок не було дошкульною вадою. А за душевним складом — це великий меланхолік, який ніби не розмовляв би і не всміхнувся б, якби не вживав опій. Попри свою меланхолію Сулейман І був запальний, однак легко прощав провину.

---

[29] Платон Білецький. Український портретний живопис XVII-XVIII стол., К., 1969, стор. 36-38.

[30] А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах, т. IV, стор. 425.

[31] Радован Самарджич, зазначена праця, стор. 522-523.

Далі, мав добре серце, і ще: в усьому стриманий і скромний, милосердний, людяний, дозволяв, щоб ним керували улюблениці. Звичайно, наведені позитивні риси не слід абсолютизувати, їх належить міряти тодішньою турецькою міркою і особливо в порівнянні з жорстоким, кровожадним Сулеймановим батьком Селімом. Роксоляна й зуміла знайти до свого володаря відповідний інтимно-психологічний ключ. Посол Бусбек пояснював Роксолянин зліт як коханням Сулеймана І, так і нерозбещеністю, нерозпущеністю султана. За твердженням чужоземних послів, Сулейман І на відміну від своїх попередників не знав содомського гріха, тому й більше тримався жінок, а з-поміж них — переважно однієї Роксоляни, яка 30-го вересня 1522 року народила сина Мехмеда. За деякими відомостями, після народження сина Роксоляна мала б просити султана, щоб він звільнив її від жіночих обов'язків щодо нього. Хто-зна чи то було щире бажання чи жіноча інтрига, але султан не зважив — наступного року Роксоляна подарувала йому дочку Мігрмах. Опинившися в султанському гаремі та ще й так полонивши Сулейманове серце, Роксоляна, звичайно, вже ніколи не могла вийти звідти. А тут ще й діти, то належало жити й діяти в наявних умовах. Ці умови спочатку були такі: «законну» перевагу над Роксоляною мала згадана черкеска Махідевран, яка була матір'ю наступника трону. Їй всіляко протегувала валіде Хафса. Шанувала її і в близькому оточенні султана. Черкеска ніяк не могла змиритися, щоб Роксоляна зайняла її місце. До того ж Роксоляну в султанському дворі не любили, звичайно, за винятком самого султана. Ця любов була дуже сильним козирем. Між Махідевран і Роксоляною не могло бути жодного компромісу. І ось випадок 1523 р. розсудив їх. Про це докладно розпсвів Б. Наваджеро. Було так. Якось Махідевран накинулася на Роксоляну й просто стала бити її, подряпала, повисмикувала волосся, називала «проданим м'ясом» тощо. Якраз після такої сцени Сулейман І покликав Роксоляну для чергової розваги, але його Хуррем Хассекі відмовилася прийти, мотивуючи, що в такому стані та ще й як «продане м'ясо» не може стати перед своїм володарем. Не прийти на вимогу султана — це нечуване зухвальство. Султан наказав привести Махідевран — та прийшла і розпо-

віла правду, додавши, що Роксоляна заслужила це, бо вона, Махідевран, найперше стала догоджувати султанові, тому всі інші в гаремі мають уступати їй і вважати за свою володарку. Султан розсудив двох непримиренних суперниць не розумом, а серцем: не бажав після цього знати Махідевран. Для Роксоляни це була велика перемога, про яку вона, можливо, мріяла, якій, мабуть і торувала шлях, але до якої значною мірою спричинився випадок. В 1524 р. вона народила сина Селіма, в 1525 р. — сина Баязида, наступного року — Абдулаха (помер невдовзі після народження). Це, звичайно, зміцнювало становище Роксоляни, але в той час вона ще не досягла апогею свого всебічного впливу на султана. Досить зазначити, що султанова мати Хафса і сестра Хатіджа симпатизували таки черкесці Махідевран. Не видно, щоб в 20-их роках Роксоляна явно грала помітну ролю у державно-політичних справах. В цій царині неподільно панував Сулейманів улюбленець, великий візир (перший міністр) Ібрагім-паша. Цей здібний, освічений, спритний діяч походив з простого грецького роду. В юності його продали в рабство одній багатій вдові-туркені, потім доля випадково звела його з тоді ще принцом Сулейманом — вони стали нерозлийвода. Коли ж Сулейман став султаном, то взяв Ібрагіма до себе і влітку 1523 р. зробив великим візирем, а наступного року видав за нього свою сестру Хатіджу. З волі султана його улюбленець Ібрагім-паша зосередив в своїх руках величезну владу. З ним рахувалися в султанському дворі; бачачи, який прихильний до нього султан, то інші члени султанової родини намагалися заприятелювати з ним. Ібрагім-пашу поважали в Европі. Щодо Роксоляни, то в душі вона, мабуть, не погоджувалася ділити з Ібрагімом-пашею монополю впливу на Сулеймана. Були й зовнішні прояви неприязні між ними. Наприклад, в 1526 р. великий візир з угорського походу надіслав Роксоляні цінні подарунки, до чого вона поставилася зневажливо — Сулейман I в листі докоряв їй за це. Великий візир ставився до принца Мустафи, сина від Махідевран, як до законного наслідника султанського трону, що не могло подобатися Роксоляні, яка мала від султана синів і звичайно, в далекій перспективі бачила когось з них на троні. І ще таке. Вже відомо, як болісно зреагувала Роксо-

ляна на фразу Махідевран про «продане м'ясо», а була чутка, ніби не хто інший як Ібрагім-паша доставив просту невільницю-українку, згодом славнозвісну Роксоляну до Сулейманового гарему. Здається Роксоляна, пішовши вгору, мріяла позбутися свідка свого колишнього приниження. Проте покищо це було неможливо. Ібрагім-паша, улюбленець султана, міцно стояв біля державного керма, до якого, отже, Роксоляна не мала прямого доступу. Її монополем покищо було султанове кохання. Сулейман І часто бував у відлученнях з столиці (військові походи, лови). Відлучення ще більше зміцнювали його кохання до Роксоляни. Свої почуття він виливав у листах до своєї Хассекі, вона, звичайно, відповідала йому — і гінці стрімголов доставляли листи від одного до другого. Ось деякі зразки листування між Сулейманом І та Роксоляною.[32] Султан до Роксоляни:

«Не питай Меджуна про кохання: він зачудований.
Не сподівайся, що таємницю відкриє ферхад: то тільки казка.
Питай мене про знаки кохання — я розповім тобі».

Султан на крилах думок летів до своєї Хассекі наче метелик до світла: «Моя люба, ти станеш свічкою, а твій любий метеликом». Очманілий від кохання Мухібі, (Сулейман І) благав в листі свою кохану: «Прилинь і прогуляйся в кришталевому палаці мого серця». Він сам бажав полинути до своєї милої щоб «мереживом її кучерів полонити пташку свого серця у трояндовості її краси». Читаючи Сулейманові листи до Роксоляни, важко повірити, що писав їх грізний володар людей і народів, понурий меланхолік, якого з отупіння виводив лише опій. Звичайно, в султанових листах до Роксоляни багато східної умовности, символіки і поетичної біжутерії, тож чи щирий автор в цих своїх епістолярних почуттях? Так, щирий, бо він, всесильний володар не потре-

---

[32] Там же, стор. 537-542; український переклад є і в романі П. Загребельного.

бував загравати з адресаткою, полонити її душу своїм красномовством — писав те, що відчував. У своїх листах до султана Роксоляна — одна ніжність, покірність, відданість. Для неї Сулейман I насамперед обожнений володар, а вона його ревна прислужниця.

У своїх інтимних почуттях, як і личило такій жінці, та ще й в листах, Роксоляна дотримувалася приписів пристойности. В 1526 р. вона писала султанові, який перебував в угорському поході:

> «... Якщо ви, мій володарю, моє найвище райське дерево, бодай на крапелиночку зволите подумати або спитати про цю вашу сиротину, знайте, що всі, крім неї, перебувають під шатром милости Всемилостивого. Бо того дня, коли зрадливе небо всеохватним болем вчинило наді мною насильство і в мою душу, не зважаючи на ці бідні сльози, встромило численні мечі розлуки, того судного дня коли в мене віднято вічні пахощі райських квітів, — мій мир перетворився на розмир, моє здоров'я на недугу, а моє життя — на загибель... Мій володарю, світло мого ока, немає ночі, яка б не спалювалася від моїх гарячих зітхань, немає надвечір'я, коли б не долітали до неба мої голосні ридання і моя туга за вашим сонячним лицем. День мій обернувся в ніч, о місяцю туги...»

На палкі слова того Мухібі Роксоляна відповідала, що її «... душа жалібно стогне, наче дудка дервіша; як Венера без сонця», а вона «... без обличчя свого милого як соловейко без троянди». Писала: «Доки читала ваш лист, сльози текли від радости. Може від болю розлуки, а може від вдячности». Пройде ще 8 років, а Роксолянині листи будуть такими ж покірливими, тужливими:

> «Мій великий володарю, припадаю лицем до землі і цілую порох від ваших ніг, притулку щастя. О, сонце моєї снаги і добро мого щастя, мій повелителю, коли питаєте про вашу прислужницю, що їй через ваш від'їзд печінка звуглилася, як дерево, груди стали руїною, очі — як висохлі джерела; коли питаєте про сироту — утопленицю в

морі туги, яка не розрізняє дня від ночі, котра страждає від любови до вас, яка збожеволіла дужче за Фергада і Меджуна, відколи розлучена з своїм володарем, то тепер зідхає, немов соловей, ридає безперервно, і після вашого від'їзду перебуває в такому стані, якого, не дай, Боже, навіть вашим невірницьким рабам».

В одному з листів до султана Роксоляна показала своє щире жіноче почуття — ревнощі. Це було в 1526 році, коли султан воював в Угорщині. Звідти він слав подарунки своїй Хассекі, але не забув і одаліску Гульфем, надіславши їй пляшечку пахощів і гроші. Це трапило до Роксоляниних рук і вона писала Сулейманові І:

«Впав мені морок на очі — відразу схопила й розбила ту вашу пляшечку. Не знаю, що й говорила при цьому».

Далі за словами Роксоляни, вона впала в сон і їй снилося, як хтось її принижував, бив, нищив. І тут же докір султанові за той подарунок для Гульфем: «Ви мене всюди оганьбили і нищили! Дасть Бог, поговоримо про це, як будемо разом». Роксолянині листи свідчать про досконале володіння турецькою мовою й про обізнаність із східньою літературою, вони відповідають вимогам тодішнього епістолярного етикету. Все це Роксоляна, зрозуміло, дістала в султанському дворі. Турецькою мовою спочатку не володіла так добре, то, напевно, диктувала комусь свої листи, а згодом писала сама. З рідного Рогатина юна Роксоляна принесла щонайбільше вміння писати й читати по-староукраїнському і, мабуть, — розмовляти польською мовою. До речі, з самого початку, навіть не знавши ще турецької мови, Роксоляна могла сяк-так порозумітися з султаном, адже крім інших мов, він знав також і сербську. Щодо Роксоляниних листів, то й вони повністю підвладні приписам тодішньої символіки й пишномовности, однак і поза всякими умовностями і викрутасами в них залишається багато почуттів — від обожнювання до освідчень в коханні. Чи щирі ці почуття? Тут належало б врахувати таке. Сулейман І — це перший і останній мужчина, якого пізнала Роксоляна. Про якийсь побічний, як то практи-

кувалося в Европі, в султанському гаремі не могло бути й мови. В гаремі, в султановій родині, в його ближчому й дальшому оточенні вискочку Роксоляну не любили. Завоювати султанове серце було вершиною мрій кожної гаремної одаліски, а їй це вдалося відразу і то так, що султан закохався в неї безтямно. Роксоляна стала матір'ю — потрібно було дбати і про майбутнє дітей, особливо синів, адже якщо до влади прийшов би найстарший принц Мустафа, то на Роксоляну й її дітей чигала б неминуча смерть. Крім самого султана, Роксоляна фактично не могла розраховувати ні на кого. То як же вона могла не линути до нього і тілом і душею? А що діялося в потаємних закамарках її жіночої душі, сказати годі. Роксоляна, адже, не могла бути без Сулеймана І, але ж бо й він не міг бути без неї, бо, за слушними словами Р. Самарджича, вона підбадьорувала його в чоловічій марноті, народжувала синів і допомагала стати великим володарем. За період 1520-1534 рр. в історії Османської імперії було чимало важливих подій: завойовання частини Сербії з Београдом; підкорення о. Родоса та інших островів Егейського й Іонійського морів; розгром Угорщини; повстання в Малій Азії; невдала облога Відня; мир з Австрією тощо. До перелічених подій Роксоляна прямого відношення не мала — все це було наслідком особистої політики Сулеймана І та його улюбленця, великого візира Ібрагіма-паші, хоч тут вона могла приховано стимулювати султанові дії. Щоб згладити прикре враження від невдалої облоги Відня, султан наказав провести в 1530 р. величаве свято на честь обрізання своїх синів: найстаршого Мустафи (від Махідевран), Мехмеда й Селіма (від Роксоляни). Підготовка до свята тривала півроку, а саме святкування — 18 днів, а наступного року Роксоляна народила останню дитину, сина Цихангіра. Щодо Роксоляниних дітей в літературі є розбіжність. Наприклад, за П. Брагадіно, найстаршим Роксоляниним сином мав би бути Селім, насправді — Мехмед. Як вважав Михайло Литвин, перший Сулейманів син був від Роксоляни, а фактично — від Махідевран. Лоніцерій назвав ще й сина Джангіса, який помер. Історик Н. Йорга не знав синів Абдулаха і Цихангіра, а Селіма вважав народженим у 1521 році (так і Наваджеро), тоді як він 1524 року народження. М. Савка звідкись взяв, що

Роксоляна мала 3-х синів і 2 дочки. В цій статті кількість дітей Роксоляни, їх черговість і роки народження наведено за працею Р. Самарджича. З дітей від Роксоляни султан найбільше любив найстаршого Мехмеда. Що стосується взагалі найстаршого Мустафи, то наближався час, коли вже потрібно було привчати його до державних справ. Султанські сини за життя батька одержували в управління якусь провінцію. Мустафі плянувалася почесна, найближча провінція Арухан. Однак поки він туди подався, сталася одна обставина: в 1534 р. померла валіде Хафса, з якою не міг не рахуватися султан і яка всіляко сприяла черкесці Махідевран. Ця смерть об'єктивно була на руку Роксоляні, вона розв'язувала руки й Сулейманові I в дальших діях щодо Махідевран. І ось всупереч традиції султан розпорядився, щоб разом з Мустафою з столиці виїхала й його мати. Це була явна висилка. Махідевран програла ще раз, остаточно. Це, звичайно, зроблено або на догоду, або на пряме прохання Роксоляни. Зразу ж, десь в 1534 р. Сулейман I одружився з Роксоляною по мусулманському закону. Отже особисто-інтимні відносини Роксоляни з султаном виглядають так: з 1520 по 1523 р. вона найулюбленіша одаліска; 1523-1534 рр. — фактична дружина; з 1534 р. — законна дружина. В зв'язку з цим не зовсім точно титулувати Роксоляну дружиною, султанкою вже з 1520 р. як можна прочитати в різних публікаціях. Сулейман I — перший з турецьких султанів, що одружився з колишньою невільницею. Ситуація складалася явно на користь Роксоляни: вона — законна султанова дружина; не стало валіде Хафси; Махідевран була скинута з рахунку. Однак залишався сильний великий візир, султанів улюбленець і швагер Ібрагім-паша, чия дружина, султанова сестра Хатіджа недолюблювала Роксоляну. Раптом і над могутнім султановим улюбленцем стали збиратися хмари, і бурю, можна догадатися, сіяла Роксоляна. Ібрагім-паша почав титулувати себе нечувано до того — «сераскер султан», в чому можна було запідозрити підрив султанського абсолютизму. З самим султаном він, за традицією своєї давньої з ним дружби, поводився запанібратськи, а поза очі зневажливо називав турком. Пішли чутки, що великий візир зневажливо ставиться до священних книг, які йому дарували. Він нагро-

мадив собі величезне багатство. В 1535 р. старанням Ібрагіма-паші був укладений вигідний для Франції договір. І ще: великий візир задалеко зайшов у своїх амурних відносинах з якоюсь жінкою Мусхинею, чим принизив гідність своєї законної дружини, султанової сестри і, отже, й самого султана. Сам Ібрагім-паша перебував на перській війні, з якої повернувся на початку 1536 р., а 15 березня того ж року його знайшли в султанському палаці задушеним. Історик Гаммер бачив у цій справі інтригу Роксоляни.[33] Напевно, так і було. Хотіла чи не хотіла того Роксоляна, але смертю Ібрагіма-паші вона вдарила по Европі, бо там його смерть справила гнітюче враження. Вбивши свого улюбленця, Сулейман І впав у депресію. В такій ситуації він ще більше піддався впливові своєї Хассекі. Навесні 1537 р. султан подався походом на Італію. Його супроводжували сини від Роксоляни Мехмед і Селім. Роксоляна діяла далі. Восени 1539 р. четвертим візирем став Рустем-паша, родом з Боснії. Особливих розумових чи державних здібностей він не мав, був креатурою Роксоляни, ставши навіть її й Сулеймановим зятем. Десь в той час було влаштоване пишне свято на честь обрізання султанових синів Баязида і Цихангіра. В 1541 р. Рустем-паша став другим візирем. Роксоляна торувала своєму зятеві шлях до посади великого візира, більше того, — хотіла мати спільника для наступних дій проти все ж ще офіційного наступника трону, принца Мустафи. І ось в тому ж 1541 р. Сулейман І розпорядився перевести Мустафу в дальшу провінцію, Амасію, а його місце в Сарухані зайняв найстарший, улюблений Сулейманів і Роксолянин син Мехмед, який, однак, в 1543 р. помер. Батьки тяжко переносили цю втрату. На місце померлого в Сарухан пішов Селім. В 1544 р. Рустем-паша став великим візирем — Роксоляна прибирала до рук державні віжки, щоб згодом передати їх своєму синові. В 1547 р. Сулейман І вирушив у черговий похід на Персію, його в столиці заступав син Селім. Турецький хроніст Ібрагім Печевія відзначив, що цей похід для Роксо-

---

[33] I. Hammer. Histoire de l'Empire Ottoman, т. VI, Paris, стор. 9, 99.

ляни — «добрий привід, щоб зять Рустем показав свої військові здібності, а її найстарший син Селім — набув володарських навиків поки заступатиме батька в Стамбулі».[34] Султан повів військо на війну, а за ним летіли Роксоляннині листи, в яких вона, як і до того, називала його своїми очима, своїм щастям і т.д.; запитувала як почувають себе благословенні султанові голова й ноги тощо. В одному з листів просила, щоб султан не відвертав свого чесного зору від великого візиря, зятя Рустема. Однак Роксоляну турбували не тільки й не стільки султанові ноги, на які він скаржився в листі. Вона мріяла будь-що позбутися принца Мустафи і розчистити шлях до трону своєму синові. В цьому напрямку діяла в спілці з зятем Рустемом, чиї люди неугавно шпигували за Мустафою. Сам принц був запальної вдачі, він висловлював своє незадоволення становищем в султанському дворі. Мустафу дуже любили яничари, за подейкуванням яких, Сулеймана належало б скинути, а на його місце поставити Мустафу. Сам Мустафа налагодив добрі стосунки з підвладним йому населенням. Про висловлювання й деякі наміри Мустафи Роксоляна й Рустем-паша знали з доносів і перехоплених листів. Незадоволення незадоволенням, проте, здається, Мустафа й не подумовував скидати батька, та Роксоляна з Рустемом дивилися на справу інакше. Адже, як писав в 1553 р. Наваджеро, «всі наміри матері, що її так кохає великий володар, і наміри Рустема, який має таку велику владу, спрямовані лише до однієї мети: зробити, в разі смерти, наступником свого родича Селіма».[35]

Тут потрібно зробити незначний відступ. Ю. Колісниченко і С. Плачинда в своїй книжці запевняють, ніби ще в травні 1540 р. Роксоляна за допомогою деяких турецьких вельмож організувала невдалу змову проти Сулеймана I, щоб посадити на трон свого сина Селіма. Мовляв, усіх учасників змови було страчено, а Роксоляну через незмірне кохання

---

[34] Радован Самарджич, зазначена праця, стор. 659.

[35] «Relazioni», т. III, серія 6, т. 1, стор. 78, 79; про це і в «Busbequii epistolae», стор. 36, 38.

султан простив. Нічого подібного не було. Навпаки, Роксоляна добре знала: саме безтямно закоханий в неї Сулейман I — це запорука того, щоб її син сів на султанський трон. Її інтриги були скеровані проти законного наступника Мустафи, який нібито затіював змову проти батька, адже Роксолянині пляни мали на меті зберегти султана. Ї й і Рустемові таки вдалося зобразити Мустафу перед батьком-султаном як змовника. З таким переконанням Сулейман I десь влітку 1553 р. вирушив на чергову війну, взявши з собою синів Селіма, Баязида й Цихангіра. Султанів шлях пролягав через провінцію Мустафи, який зустрічав батька. 6 жовтня 1553 р. Сулейман I розпорядився, щоб Мустафа зайшов до його шатра — там на нього чекав зашморг, (незабаром вбили і його малолітнього сина). Від Махідевран султан мав ще дітей, але вони повмирали, отже від неї незалишалося нікого. Наприкінці того ж року помер наймолодший Роксолянин син Цихангір, який дуже любив вбитого Мустафу. Залишалися Селім і Баязид — комусь з них мав дістатися трон. За традицією, переважне право на нього мав старший Селім, гульвіса, пияк тощо. Тому Роксоляна подумовувала про молодшого Баязида. Таким чином, колишня попівна з Рогатина піднялася на нечувану висоту в державі, перед якою тремтіли в Европі і поза нею. Однак при всьому цьому Роксоляну в душі не любили, її ненавиділи й поза очі всіляко ганьбили, скрізь говорили про її підступність. Подібне ставлення знайшло відображення в творах турецьких хроністів: згаданий вже Алі-Челебі, І. Печевії, а також Салак-заде. Люди не могли збагнути, яким чином Роксоляна змогла так обплутати султана. Виникло підручне пояснення: вона чарувала. Про чари й заклинання, які мала б практикувати Роксоляна, писали як названі турецькі автори, так і тодішні европейці Бассано, Бусбек, Буассард та інші. Н. Моффанський писав про уславлену чарівницю-еврейку, яка нібито допомагала Роксоляні причаровувати султана,[36] а Бусбек

———

[36] «Chronicorum Turcicorum..., a Lonicero», т. I, Frankfurt a/M, 1586, стор. 195.

навіть навів ім'я єврейки — Тригіла. За словами Бусбека, йому в 1554 р. називали жінок, що забезпечували Роксоляну кісточками з гієнячої морди — для причаровування султана. Звичайно, названі та інші автори передавали мандрівні чутки. Однак цілком можливо, що в силу тогочасного розуміння Роксоляна вірила в чари й вдавалася до них. А зараз на черзі інше питання, яке не може не цікавити кожного свідомого українця: чи зробила Роксоляна щось добре для своєї рідної України? Адже для цього вона мала можливість. Ю. Колісниченко і С. Плачинда, керуючись патріотично-виховними мотивами, дали на це запитання ствердну відповідь, мовляв, Роксоляна відвертала від України татарсько-турецькі напади, а Асманській імперії шкодила як могла, довівши її до занепаду. Щодо щкідництва й занепаду, то це явні небилиці. Відвернення нападів на Україну — трохи інакша справа. Пригадується, як то офіційна критика вороже зустріла це твердження про Роксолянине заступництво за Україну, мовляв, не якась там Роксоляна, а братня могутня Російська держава була захистом для України від татар і турків. Тут справа відривається від фактів і переноситься в царину готових історіографічних концепцій. До речі, в час Роксоляни, українські землі входили до складу Литви й Польщі, з якими Москва нерідко ворогувала. П. Загребельний не підтримав лінію Ю. Колісниченка і С. Плачинди і приписав Роксоляні проросійську орієнтацію. Хоч прямих свідчень про ставлення Роксоляни до України немає, однак давніший польський історик Ю. Нємцевіч був переконаний, що саме завдяки Роксоляні Туреччина добре ставилася до Польщі,[37] до складу якої входила значна частина українських земель, зокрема й Роксолянин Рогатин.

Я. Кісь на підставі аналізи турецько-польських відносин схиляється до такої ж думки. Варто навести деякі факти, збірані в його статті. Так от, у 1525 р. Польща й Туреччина уклали мирний договір, в 1530 р. його повторено, а 1533 р. закріплено як вічний мир, що мав зобов'язувати султана до

---

[37] Михайло Савка, зазначена стаття, стор. 94.

кінця його життя. Обмін посольствами й дружніми листами мали місце в 1525, 1530, 1533, 1535, 1538 роках. Однак справа не лише в турках. Найбільше дошкуляли Україні кримські татари — васали Туреччини. Вони нерідко діяли на власну руку, не дуже рахуючись з наказом Стамбула. За деякими відомостями, Сулейман І вгамовував кримців. Як відзначив тодішній польський хроніст М. Бєльський, султан забороняв кримським татарам нападати на Польщу, отже й Україну. З виступу С. Заборовського на сеймі в 1538 р. ясно видно: татари добре справуються за наказом султана. Звичайно, татарські напади були, однак вони здійснювалися здебільшого без або і всупереч султанової волі. З другого боку, українські козаки також дошкуляли татарам і туркам, не зважаючи на волю литовського й польського урядів. Цитований лист Сулеймана І до польського короля також свідчить про добрі відносини між обома країнами, точніше — трьома, бо Польща й Литва мали спільного монарха. Звичайно, Сулейман І був зацікавлений у добрих стосунках з Польщею й Литвою і з інших мотивів: він вів загарбницьку політику в інших місцях, тому хотів забезпечити себе з боку названих держав. Все ж тут не можна виключати й особистого чинника. Адже султан свою улюблену дружину називав королевою сестрою, то мала ж та «сестра» якусь вагу у відносинах між Туреччиною й Кримом з одного боку і Польщею й Литвою з другого. Відомі два листи Роксоляни до короля Сиґізмунда II Августа.[38] Перший лист — це тепле привітання з нагоди інтронізації цього короля 1548 р. Однак щось важливе було передано усно через Роксоляниного посланця, бо вона писала:

«... ми і послали нашого слугу Гасана-Агу і просили Вас дуже, щоб і після того, як він з Божою допомогою прибуде, Ви повністю повірили всьому тому, що він викладе Вашій Величності, тому що воно цілком походить від нас».

---

[38] Listy Roxolany. Sz. Askenazy, «Kwartalnik Historyczny», 1896, стор. 112-114.

У відповідь король написав листа і також передав щось через Гасана-Агу. Це мало б справити султанові радість, бо Роксоляна писала до короля:

> «... це зробило йому таку велику радість, що не можу вимовити, і він сказав, що з старим королем ми були як два брати і, якщо подобається Всеблагому Богові з цим королем ми будемо, як батько і син...».

Мабуть, йшлося про щось в інтересах Польщі й Литви, зокрема — про приборкання Криму. В середині XVI ст. визнаним керівником безкомпромісної боротьби з кримськими татарами став знаменитий князь Д. Вишневецький, Роксолянин земляк. У 1553 р. він несподівано прибув до Стамбула. Точних відомостей про цю поїздку немає. Радянський історик В. Голубоцький, виходячи з клясової схеми, витлумачив цей епізод так, ніби Вишневецький мав на меті будь-що придушити запорозьких козаків і шукав для цього підтримки з боку кримського хана, турецького султана.[39] П. Загребельний в своєму романі зобразив цей епізод в такому ж дусі, в той час як Вишневецький вірогідно, міг мати на думці зовсім інше: заручитися підтримкою султана (й своєї землячки Роксоляни) в справі приборкання свавільного Криму. Так зокрема думали П. Куліш і М. Грушевський.[40] За наявними відомостями, в Стамбулі Вишневецького добре прийняли і обдарували.[41] За цим не могла не стояти й Роксоляна. Якраз після повернення з Туреччини Вишневецький інтенсифікував боротьбу з татарами. Сукупність наведеного вище дає піставу твердити певне заступництво Роксо-

---

[39] В.А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 72; його ж Гомін, гомін по діброві, К., 1963, стор. 31.

[40] П. Куліш. Байда князь Вишневецький, Драма (1553-1564), СПб., 1884; М. Грушевський. Байда-Вишневецький в поезії і історії, «Записки УНТ в Києві», кн. 3, 1905, стор. 123.

[41] Книга посольская. Метрика Великого Княжества Литовского, док. No. 88, стор. 139.

ляни за Україною, хоч вона засвідчила про це так, як, скажемо, епічна Маруся Богуславка. Після цього екскурсу — дальша хронологічна розповідь.

Вбивши свого найстаршого сина Мустафу, султан одночасно скинув з посади великого візиря, свого зятя Рустема-пашу, чим спантеличив військо, бо всі знали, що Рустем-паша інтригував проти Мустафи. Тепер для Роксоляни було абсолютно ясно, що султанський трон після Сулеймана I займе хтось з її синів. В Европі ходили чутки, що до смерти принца Мустафи причетна його мачуха Роксоляна. Ці чутки, як показано вище, мали під собою відповідний ґрунт. А тут ще й в 1555 р. поширилися інші чутки, мовляв вбито не Мустафу, а іншу особу, сам же Мустафа живий. Це дуже гнітило султана і ятрило його сумління. Появився самозванець «Мустафа». Молодший Сулейманів і Роксолянин син Баязид був якось причетний до зазначеного самозванства.

Старший син Селім дедалі більше в'язнув у безділлі й гаремі. Сам Сулейман I, повернувшися в 1555 р. з переможної війни проти Персії, після того понад 10 років не ходив на війну, хоч у цей час Туреччина вела війни. Султан старів, а Роксоляна, здається, хворіла. Потрібно було ще раз подбати про трон для сина. В 1555 р. не без втручання Роксоляни великий візир Ахмед-паша втратив і посаду і голову, а на його місце знов став зять Рустем-паша, який, звичайно, тягнув би за тещею та її сином. Цього разу йшлося про Баязида, бо на старшого Селіма, не було великої надії.

В зазначений час в Стамбулі й імперії велося широке культово-культурне та інше будівництво, в чому брала участь і Роксоляна. В 1556 р. головний будівничий Коджа Мімар Сінан завершив знамениту мечеть Сулейманіє. Роксоляна також збудувала мечеть, притулок для бідних, лікарню. Символічно, то ці будівлі вона розпорядилася спорудити в Стамбулі на місці колишнього невільницького базару, де колись, мабуть, продали до гарему й юну українку з Рогатина. За повідомленням Н. Моффанського, ходили чутки, ніби широким добродійним будівництвом Роксоляна хотіла заздалегідь забезпечити собі місце на небі і спокійно підбурити султана на вбивство принца Мустафи. На честь своєї улюбленої дружини Сулейман I спорудив багато будівель в

різних кінцях своєї імперії. Будували нові мечеті, або перетворювали на них християнські храми. Не вистачало грошей, то за наказом султана на християнських прочан, які відвідували святині в Єрусалимі, наклали спеціяльний податок. Тут не обійшлося й без Роксоляни, яка була якщо й не фанатичною, то ревною мусулманкою. Не потрібно втішати себе думкою, ніби Роксоляна потайки була християнкою. Адже з домашнім християнством розлучилася десь у 16-річному віці, а решту зробили служники ісламу. Сулейман І також був ревний мусулманин і в цьому Роксоляна імпонувала йому. Цій знаменитій жінці так і не довелося побачити на троні котрогось із своїх синів: в середині квітня 1558 р. вона померла (Ю. Колісниченко і С. Плачинда, а також УРЕ і РЕІУ запевняють, ніби це сталося в 1561 р.). До речі, А. Барбаріго в цитованому вже донесенні з 1558 р. згадує Роксоляну вже в минулому часі. Сулейман І на честь померлої роздав бідним людям багато грошей. Похована вона в гробниці, яка досі зберігається в Стамбулі. Є в цій столиці квартал який і зараз на честь Роксоляни називається Хассекі, а в ньому мечеть, притулок для бідних і лікарня, які свого часу збудувала Роксоляна. Варто в порядку епілогу додати таке. На другий рік після смерти Роксоляни між її синами Селімом і Баязидом розпочалася явна боротьба. Старий Сулейман не міг вгамувати їх чи, можливо, й підтримував Селіма. На боці цього старшого, але нікчемного сина стояла група вельмож — Селім переміг, а Баязид змушений був тікати до Персії. В 1561 р. на вимогу Стамбула перси видали Баязида. В тому ж році припинилося урядування великого візиря Рустеми-паші. З волі старшого брата і батька-султана принц Баязид і п'ять його синів були страчені. Отже — Великий, Пишний, Законодавець, не зупинився перед убивством своїх синів та внуків. Та й Сулейманів батько, Селім І Явуз (Грізний) повідправляв на той світ значно більше: батька, братів, племінників багатьох урядовців.[42] Така була практика в турецькому султанському дворі. На її тлі Роксо-

---

[42] А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах, т. IV, стор. 345-348.

лянинi задуми й дії щодо великого візиря Ібрагіма-паші, принца Мустафи та інших, не такі вже разючі. Так, що жінку, не зважаючи на її величезну силу, славу, велич, — не любили, ненавиділи: в придворних колах, яничари, простий люд. А ненавиділи, неславили, здається, не стільки за вчинки самі по собі, а за те, що вона — жінка, колишня невільниця з України зуміла так обплутати серце й розум султана. Оскільки турецька історія до того не знала подібного прецедента, то, отже, Роксоляна «відьма, чарівниця» — звідси й пересуди, підозріння, ненависть. Сулейман І пережив свою Хуррем-султанку на 8 років і помер в 1566 р. Він похований в окремій величавій усипальниці поруч з нею. Султаном став Селім II, до якого пристав епітет Мест-П'яний. Цим сказано майже все. Хуррем, Хассекі, Росса, Роксоляна — назви однієї й тієї ж жінки, яку колись-колись в українському Рогатині при хрещенні назвали якось інакше, можливо, й Настею (Анастасією). Химерна доля накинула на шию цієї юної українки татарський аркан і, зв'язавши руки сирівцем, повела її чи то в лиховісну Каффу чи на стамбульський Аврет-пазар (невільницький ринок). Далі — гарем і нечувані, незбагненні метаморфози, про що говорилося вище. Роксоляна єдина султанша в історії Туреччини. Вона уосіблює своєрідний унікальний епізод українсько-турецьких стосунків XVI ст.

МАЛОВІДОМИЙ ЕПІЗОД З ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТИ ІВАНА ФРАНКА

Дослідники-франкознавці можуть похвалитися чималим своїм доробком, проте дещо з різних причин залишається поза належною увагою. Взяти б епізод про який піде мова далі — особисте знайомство І. Франка з лідером політичного сіонізму Т. Герцелем. Свого часу про це згадував літературознавець, фольклорист і поет В. Щурат,[1] декілька років тому повторила україністка М. Ласло-Куцюк.[2] Однак пересічний читач на Україні, навіть шанувальник Франкової творчости чи й фахівець не мають про це відповідного поняття. Як відомо, єврейська тематика займає певне місце у Франковій творчості; письменник не міг обминути її, оскільки вона віддзеркалювала дійсний стан речей в тодішній Галичині. Шкода, що радянські франкознавці уникають дослідження цієї тематики. Чому — це інша, цілком прозора справа, але факт залишається фактом. Правда, ще в 1929 р. вийшла була спеціяльна праця проф. П. Кудрявцева,[3] але коли це було і до

---

[1] Dr. Wasyl Szczurat. Wowczas było to jeszcze mrzonku..., «Chwila», No. 6601, Lwów, 5. VIII. 1937, стор. 5.

[2] Магдалина Ласло-Куцюк. Поема Франка «Мойсей» і драматична поема Мадача «Мойсей» — в її ж книжці «Велика традиція», Бухарест, 1979, стор. 106-107.

[3] Проф. П. Кудрявцев. Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка, «Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії», т. II, К., 1929.

того, марно було б шукати її зараз. Останніми десятиріччями в цій царині глухо. Тож на черзі вищезгаданий епізод Франко-Герцель. В сучасних радянських енциклопедичних виданнях годі знайти бодай коротеньку довідкову статтю про Т. Герцеля. Натомість про нього завжди йде мова, правда, дуже стисло, схематично в будь-якому антисіоністському виданні — прислужник міжнародного імперіялізму, виразник інтересів єврейської буржуазії, лідер реакційного сіонізму тощо. Виходило б, що Франкові не гоже було зустрічатися з такою особою. І все ж — зустріч, розмова. Насамперед вартує в спокійному тоні трохи ширше сказати про особу Герцеля.[4] Народився в 1860 р. в Будапешті, еврей. Займав адміністративні посади, але потім перейнявся виключно літературою, публіцистикою, єврейською справою. Він автор кількох драм, низки оповідань, романа-утопії. Був одним з редакторів «Neue Freue Presse». Відомий насамперед як автор виданої в 1896 р. брошури «Der Judenstaat. Versuch einen modernen Läsung der Judenfrage». З того часу й займався пропаґандою сіонізму, ставши його лідером. В 1897 р. керував роботою єврейського конґресу, вів переговори в єврейській справі з урядами різних країн, зокрема з турецьким про утворення в Палестині єврейської держави. Помер в 1904 р.

І. Франко, як людина, український інтеліґент, письменник і громадський діяч, не був байдужий до єврейського питання взагалі й Австро-Угорщині, в тому і в Галичині, зокрема. При нагоді він, звичайно, не відмовився б поговорити з Герцелем. І така нагода трапилася в 1892 р., коли Франко приїхав до Відня, де жив і Герцель, щоб в тамтешньому університеті підготувати свою докторську дисертацію. Жив Франко на квартирі разом з В. Щуратом (Wiplingerstrasse 26, 1 Steige, 4 Stock, Thür 29).[5] За час перебування у Відні він не

---

[4] Див. «Энциклопедический словарь» (т-ва «Бр. А. и И. Гранат и Ко.»), 7-е вид., т. XIV, стор. 411.

[5] Василий Щурат. Как творил Франко, Иван Франко в воспоминаниях современников, М., 1966, стор. 166; лист І. Франка до М. Драгоманова (14 січня 1893); Іван Франко. Твори в 20-ти томах, т. 20, К., 1956, стор. 473.

обмежувався суто академічною працею, а був також у курсі літературного, громадсько-політичного життя, зустрічався з різними людьми, в тому і з Герцелем. У цій зустрічі брав участь і В. Щурат. За спогадами Щурата, в розмові з Герцелем Франко порівнював долі українського й єврейського народів, при цьому доля українців, позбавлених власної держави і розчленованих між чужими, нагадувала йому єврейську діяспору. Внаслідок цього Франко вважав, що перед інтеліґенцією обох цих народів стоять подібні завдання. У правдивості Щуратових слів сумніватися годі, хоч правда, деталі розмови в зв'язку зі значним розривом в часі могли призабутися, стертися. Але сам факт зустрічі з Герцелем і розмови саме в такому пляні незаперечний. Звичайно, в зв'язку з цим Франко не міг не реагувати на вихід у світ зазначеної брошури Герцеля — він відгукнувся на неї рецензією в польському часописі «Tydzień».[6] В радянській бібліографії ця Франкова рецензія зафіксована,[7] та знов-таки: сама рецензія недоступна читачам. І взагалі, у виданих в СРСР творах Франка, в матеріялах про нього ім'я Герцеля не знане. Тому доцільно детальніше зупинитися на цій рецензії перед цим — на Герцелевій брошурі. Основні положення брошури «Der Judenstaat» ось які. Герцель постулює, що не праця основа цивілізації, а заповзятливість, спекуляція,* які, рухаючи працю вперед, здатні робити дива. Отже, за Герцелем, спекуляція — основа цивілізації. Оскільки саме євреям притаманний дух спекуляції, то, отже, їм належить стати могутнім чинником цивілізації. Проте на перешкоді цьому розпорошеність євреїв, втрата віри в свою відрубність, поступова асиміляція, що, однак, не врятувало їх від антисемітизму. З другого боку, цей антисемітизм згуртовує євреїв. На думку

---

[6] Dr. Iw. Franko. Państwo żydowskie, «Tydzień», dodatek literacki do «Kurjera Lwowskiego», 1896, No. 10.

[7] «Українські письменники. Біо-бібліографічний словник», т. III, К., 1963, стор. 423.

* Слово «спекуляція» тут має ширше значення — кмітливість, гешефтність, торгівля тощо.

Герцеля, єврейське питання не виключно релігійне чи соціяльне, а національне. Його можна вирішити лише створивши самостійну державу, найкраще в Палестині. У відплату за цю територію єврейські фінансові фахівці і мали б допомогти турецькому урядові впорядкувати його фінанси. Згідно з пляном Герцеля, підготовкою й здійсненням єврейської колонізації Палестини мали б займатися відповідні єврейські товариства. Сама єврейська держава повинна бути твердинею цивілізації в Азії. До Палестини, за пляном Герцеля, спочатку мають переселитися бідніші євреї, далі інтеліґенція і, нарешті, багатші. Герцель був переконаний, що початок єврейської колонізації Палестини був би кінцем антисемітизму взагалі.

Як же поставився до цього пляну І. Франко? В своїй рецензії він насамперед назвав Герцелеву брошуру сенсаційною новиною, але відразу застеріг, що ідея створення єврейської держави не нова, оскільки це давня мрія євреїв. В цьому зв'язку рецензент назвав Герцелевих попередників: англійську письменницю Георга Еліота** з її повістю «Данієль Деронда», А. Носсіга*** в Австро-Угорщині і відповідний сіоністський рух з палкими його прихильниками. Різниця в тому, — зазначив Франко, що Герцель ідею створення єврейської держави поклав на практичну основу. Рецензія має спокійний розповідний тон. Франко переповів Герцелеві думки без явних осуду чи захоплення. Своє ставлення до автора та його ідей рецензент висловив делікатно. Щоб не перекрутити дещо, то доцільно ці місця процитувати:

«Poczciwy chłop z kośćmi, jak to muwią. Idealista jak Bóg pszykazał. A do takich, jak wiadomo należy swiat, gdyż jeżeli im się nie uda zawojować tego rzeczywistego, to nic ich nie kosztuje stworzyć sobie nowy i rządzić się w nim według swego

———————

** Псевдонім письменниці Мері-Енн Еванс.

*** Навесні 1943 р. у варшавському ґетто представники єврейської бойової організації судили і стратили 80-річного Носсіга за співпрацю з німцями.

upodobania. Dr. Herzl pszesiąknięty jest ideami nowożytnemi, chociaż elementy wiedzy współczesnej preparuje sobie odpowiednio dla swych celów».

I далі наприкінці:

«Jak widzimy idylla najzupełniejsza i autor nie zaniedbał też obmalować jej z wszelkimi szczegółami, zwłaszcza co do wewnętsznego urządzenia pszyszłej republiki żydowskiej. Nie można jednak odmówić mu tego, że plan jego natchnięty jest gorącą wiarą i gorącą miłoscią dla swego ludu, zwłaszcza dla tych jego mas gnębionych i upośledzonych. Niestety jednak, zdaje nam się, autor zbyt mało zna te masy, zbyt mocno ufa w produkcyjną siłę spekulacji, i ze własnie o ten szkopuł cały jego plan moze się rozbic — rozumie się, jeżeli się znajdą ludzi, którzy gotowi będą dołożyć rąk i kapitałów do jego wykonania. Plan jednak ma niewątpliwą przyszłość przed sobą, a jeżeli dzisiejsze pokolenie okaże się jeszcze niedojrzałem dla niego, to musi z czasem doczekać się młodzieży, która zechce i potrafi go wykonać».

Прочитавши Франкову рецензію, легко зрозуміти: рецензент співчутливо, в пляні свого демократичного розуміння національних справ**** ставився до самої ідеї створення незалежного еврейського державного вогнища, однак сумнівався у його здійснення так як це здавалося Герцелеві. Трохи більше як через 50 років історія розсудила Івана Франка й Теодора Герцеля: за рішенням ООН від 29 листопада 1947 р. (фактично за умовами перемир'я з арабами 1949 р.) була утворена держава Ізраїль.

Щодо зазначених зустрічі і розмови Франка з Герцелем, то вона залишила по собі слід і в поетичній творчості Франка. Йдеться, зокрема, про їх вплив на задум найвидатнішої поеми «Мойсей». Про генезу цього твору написано чимало.

**** Див. також його Jezuituzm w kwestji żydowskiej, «Tydzień», 1896, No. 12.

Радянські літературознавці одностайні в тому, що цю свою поему Франко написав під впливом першої російської революції 1905-1907 рр. Наприклад:

> «Першим визначним відгуком на 1905 р. була поема «Мойсей». Франко писав її в час революційного вибуху в Росії протягом кількох місяців».[8]

Або:

> «Найвеличнішим твором І. Франка написаним під впливом першої російської революції є поема „Мойсей" (січень-липень)».[9]

І так скрізь — від шкільних підручників до солідних літературознавчих досліджень. Таке тлумачення добре вписується в схему: велике міжнародне значення цієї революції — її дальший революціонізуючий вплив на революціонера-демократа І. Франка — його орієнтація на російські революційні сили тощо. Правда, ніби не зовсім вмотивовано, чому це І. Франко, революціонер-демократ, відгукуючися на революцію в Росії, вдався до релігійно-біблійної тематики. І далі, революція в Росії, розпочавшися в 1905 р., тривала до 1907 р., а Франко написав в усіх відношеннях завершену поему, не знаючи дальшого ходу зазначеної революції, й наслідків тощо. Але це як і дещо інше можна й відкинути як неістотні зачіпки, навіть, «підступні» і т.п. Однак радянське франкознавство також посередньо відносить задум поеми «Мойсей» на час до початку першої російської революції. Дослідники визнавали й визнають, що мотиви цієї поеми бринять у попередній, написаній до 1905 р. Франковій ліриці.[10] І це ще

---

[8] І.І. Басс. Іван Франко. Біографія, К., 1966, стор. 178.

[9] О.І. Дей. Іван Франко. Життя і діяльність, К., 1981, стор. 299.

[10] Л.Г. Марченко. Мотиви поеми «Мойсей» у ліриці І.Я. Франка початку XX ст., «Українське літературознавство», вип. 1; Іван Франко, статті і матеріали, Львів, 1966, стор. 70-76.

не доказ, щоб «відірвати» поему «Мойсей» від російської революції, бо мотиви могли тліти й раніше, але вибухнути — разом з революційним вибухом в Росії. В такому разі потрібно звернутися до авторитетного свідчення того ж В. Щурата:

«... задум найбільш видатної поеми Франка п.з. «Мойсей» виник з вищенаведеної розмови автора з Герцелем. З тим у Відні склав начерк поеми, намагаючися показати єврейського Мойсея так, щоб український читач міг впізнати в ньому долю українського вождя. Коли перші проби йому не вдалися, він кинув їх до кошика. Тільки по кількох роках, після гірких особистих переживань які привели його до відомих нам конфліктів як з українською так і з польською громадськістю, він сильніше відчув *життєву трагедію єврейського вождя* (підкр. В. Щурата) і дав нам поему тільки на вигляд історичну, оскільки вона була повна актуальности з погляду вождя українського народу. Це сталося в 1905 р. *Хтозна чи власне не у зв'язку з враженням, викликаним смертю Герцеля* (підкр. В. Щурата). Герцель помер у липні 1904 р.».[11]

І знов: немає жодних підстав не вірити В. Щуратові, адже писав про те, що особисто чув і бачив. Нехтувати цими свідченнями не можливо. На підставі цих Щуратових слів М. Ласло-Куцюк розглянула поему «Мойсей» в такому ракурсі:

1. Твір тісно пов'язаний з життєвою драмою автора;
2. він має своєю підставою паралель між історичними долями українського й єврейського народів;
3. в ньому порушено питання про завдання майбутнього вождя українського народу в боротьбі за його визволення.[12]

---

[11] Dr. Wasyl Szczurat. Зазначена стаття; Магдалина Ласло-Куцюк. Зазначена праця, там же.

[12] Магдалина Ласло-Куцюк. Зазначена праця, стор. 107-108.

Щуратові спогади дозволяють інакше глянути на ті «мойсеївські» мотиви, які трапляються у Франковій ліриці до 1905 р., тобто до остаточного написання й опублікування поеми «Мойсей». Раз Франко дуже довго, з 1893 р. носився зі задумом цього твору, то й зрозуміло, що дещо з цього довго тліючого задуму перейшло до окремих поезій, поки в 1905 р. не акумулювалося в окремій поемі. Можливо, в цьому пляні й не потрібно зовсім закривати очі на синхронну подію — революцію в Росії, однак прямого зв'язку з нею і тільки з нею, напевно не було. А між тим радянські франкознавці піддають анафемі кожного, хто заперечує прямий вплив російської революції на Франкову поему «Мойсей» чи лише сумнівається в тому. При цьому робиться вигляд, ніби не було зустрічі Франка з Герцелем і розмови між ними, початкових, ще дореволюційних начерків майбутнього «Мойсея» тощо. Тут приходять на згадку давніші слова радянського літературознавця О. Білецького:

> «Треба покінчити з загальними місцями, з «пташиним польотом», з «бамканням в усі дзвони», треба, закачати рукави, взятися за копирсання на чорному дворі науки — розпочати ділову, копітку, скрупульозну і не „ефектну" роботу — роботу вивчення спадщини Івана Франка».[13]

Золоті слова. І якщо працювати саме так, то наші знання про Франка і його творчість стануть ширші, глибші, правдивіші.

---

[13] О.І. Білецький. Проблеми радянського франкознавства. Його ж Від давнини до сучасності, т. І, К., 1960, стор. 487.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ